

Vikerkaar

ISSN 0234-8160

3/1996

Kestli

Eesti rahva kannatuste aasta ja holocaust – **Küllo Arjakas** ning **Peeter Puide**. **Kristiina Ross** "Siioni tarkade protokollidest". **Andrei Hvos-tovi** katse mõista fašismi. Vahekokkuvõte 90ndate eesti kirjandusest **Mart Velskriit** ja **Hasso Krullilt**. **VIKERGALLUP**. Eesti pagulaskirjandus ja -kriitika kodu-Eesti vaatevinklist. Teateid sugudevahelise sõja rindelt Soomes ja **Maimu Bergi** novell "Baltic Dream". **Ueda Akinari** proosat. **Viktor Krivulini** luulet. **Ants Juske** realismi määratlemas. ■

Vikerkaar

Eesti Kirjanike Liidu ajakiri. Ilmub alates 1986. a. juulist. 11. aastakäik.
Märts 1996. Nr. 3

SISUKORD

Nelly Sachs Tuleb keegi kaugelt **1**
Maimu Berg Baltic Dream **2**
Viktor Krivulin Luulet **18**
Ueda Akinari Mu unede karpkala **22**

Ants Juske Realismi võimalikkusest
kunstis **27**

Kristiina Ross ??? – Bern 1935 – Tartu
1995 **32**

Mart Velsker Varemed, tasandikud,
püramiidid **50**

Hasso Krull Kirjandus Eestis 1990 –
1995 **62**

Tiit Hennoste Hüpped modernismi
poole: Eesti 20. sajandi kirjandusest
Euroopa modernismi taustal.
18. loeng **69**

VAATENURK

Mart Kivastik Küünlad pühadele
õdedele **77**

Peeter Puide Eesti jautide häving **79**
Küllo Arjakas Kätesaadav kannatuste
aasta **84**

Ain Kaalep Lisandusi Raimond Kolgi
biograafiaale **88**

Mart Velsker Akadeemilisi intriige **91**
Toomas Haug Pagulaskriitika juht **94**

KALEIDOSKOOP

Jukka Koskelainen Tagasipöördumine
võitlusväljale **98**

FOORUM

Andrei Hvostov Eco fašismikriitika
kriitikat **101**

VIKERGALLUP 105

Kujundus: Jüri Kaarma

© "Vikerkaar"; 1996.

Esikaanel:

Ants Juske. Elavad skulptuurid.
"Söömaæeg". 1996.

Tagakaanel:

Ants Juske. Elav skulptuur.
"Koolis". 1996.

V

Kaalep

NELLY SACHS

Tuleb keegi kaugelt

Saksa keelest tõlkinud Ain Kaalep

Tuleb keegi
kaugelt
keelega
mis vahest kätkeb
kõlasid
mära hirnumisest
või
noorte muusträstaste
piiksumisest
või siis
kriiskab nagu saag
mis kõik ümbruses katki lõikab –

Tuleb keegi
kaugelt
joostes kui koer
või
kui rott vahest
ja parajasti on talv
pane ta siis soojalt riidesse
võib ka olla
et tal on tuli taldade all
(ehk tuli ta
meteoori seljas)

ära siis pahanda temaga
kui ta su vaiba sisse valusaid jälgi jätab –

Võõral on alati
käte peal kodumaa
otsekui vaeslaps
kellele ta vahest otsib
lihtsalt hauda.

MAIMU BERG

BALTIC DREAM

Teda äratas lahkuva auto mürin. Öö jooksul tuli ja läks mitmeid autosid, neid ta ei kuulnud, aga ühel hetkel oli kell niikaugel, et aeg avas ta meeled välisele. Veepahin naabri vannitoas, automootori käivitumine õuel, valvesignaali siutumine, seina tagant kostvad hääled, kardinapraost sissetungiv valgus, kuskil mängima hakanud raadio – alati ei teadnudki, mis teda just üles ajas. Vahest polnudki midagi välist, vahest oli see ärataja hoopis temas endas; halb unenägu, mida sai katkestada vaid silmi lahti kiskudes, mingi müstiline teade, käsk ärgata, mille organism iseendale edastas.

Hommikud algasid ühtmoodi. Pilk kellale, selle punased numbrid hõõgusid hämaruses võikalt. Raadio mängima. Vahel, kui aega oli, haaras ta raamatu järele ja luges paar lehekülge, tekstist õieti midagi taipamata. See oli otsekui une pikendus, aeglane ärkamine. Teinekord ronis või lausa hüppas voodist välja ja kiirustas alasti aknale. Kiskus akna lahti, häbenemata hoovil koeri jalutavate või tervisejooksu tegevate inimeste võimalikke pilke. Uuris ilma – enamasti hoovas aknast niisket jahedust. Seejärel tõstis ta voodiriided aknale tuulduma ja läks vannituppa. Seal heitis pilgu peeglisse. Peeglist vaatas ikka

vastu igahommikune harjumuspärane nägu, mille ta teadis olevat enda oma, ilma sellele mõtlemata. Aastaid, aastakümneid oli see nägu, ehki pidevas muutumises, siiski kindlalt äratuntavas jäävuses talle vastu vaadanud igast peeglist, ükskõik kui erinevais paigus need ka asusid. Aga täna hommikul ei paistnud koduse vannitoa peeglist tuttav, tema enda nägu, vaid hoopis keegi teine. Ehkki meeldivate näojoontega, tihedate poolpikkade tumepruunide juuste raamistuses ning temast vähemalt paarkümmend aastat noorem, polnud see naisenägu, vaid kindlasti mehe oma, pealegi mehe, keda ta kuskil oli näinud, ainult ei mäletanud, kus, ei suutnud meenutada, kes oli olnud mees, kellele see nägu kuulus. Tal oli meeles, et niisuguse näoga noormees oli olnud sihvakas, kasvult üle keskmise, üpris laiaõlgne, igati meeldiv ning kandnud musta nahktagi. Ja et ta oli kõnelnud midagi tarka, vaimukat, iroonilist. Ent kuigi see mees oli olnud talle sümpaatne – poolehoiutunne kena ja vaimuka noore meesterahva vastu oli tal selgesti meeles –, kohutas teda tolle inimese näo nägemine iseenda keha otsas. Või kas oli kehagi enam tema oma? Oli. See oli kindlasti tema figuur. Tema rinnad, puusa- ja kõhukumerus, kohatult pehmed ja naiselikud ta uue, nurgelise näo juurde.

Ta silmitses oma peegelpilti huviga, nagu vaadatakse mingit uut, tundmatut, pealegi veel perverssevõitu nähtust. Vaatas osavõtmatu põnevusega, nagu poleks temal selle olendiga pistmist. Meenus mingi vanaegiptuse loomapea ja inimese kehaga tegelane, mõni Horus, Apis või Anubis. See võrdlus vihjas millelegi üleloomulikule ja tekitas kõhedust, kuigi ta uus nägu oli inimese oma ja tõesti kena, mida kauem ta seda silmitses, seda meeldivam see tundus. Tumerohelised sügaval asetsevad, ent intensiivsed silmad. Paksud tumedad kauni kaarega kulmud. Kõrge tahapoolle kaarduv laup. Nurgeline tahtejõuline lõug. Üpris suur mehelik natuke kongus nina. Meeldiva joonega parajalt täidlaste huultega suu. Ülimalt sümpaatne mehenägu. Väga mehelik. Isegi pikavõitu, lõikusest väljakasvanud tumepruunid salgud ei suutnud sellele naiselikkust anda. Aga see nägu, see tahtejõuline, aruka, ehkki ülbe ja enesekindla, läbilööva noore mehe nägu oli miskipärast paigutatud tema kaela otsa. Ta kobas kukalt – tuttav sünnimärk seal oli alles. Kukal oli niisiis tema oma. Ülaltpoolt seda läks ilmselt pea ja kaela piir, kuivõrd ta seesugust piiri täpsustada

suutis. Miks on too mehe pea paigutatud või asunud tema keha külge? Tema ülimalt naiseliku keha külge. Kes on see inimene võõra pea ja tema kehaga, kes peab ennast temaks, nimetab ennast tema nimega, mõtleb tema mõtteid? Kuhu kadus tema oma nägu, tema pea? Kelle kaela otsas see nüüd on? Kelle mõtteid mõtleb? On ta üldse veel kuskil alles?

Kui esimene arvuti ta ellu tuli, veetis ta selle seltsis kõik oma vabad hetked. Inimesi polnud enam vaja. Arvutile võis usaldada igasugu mõtteid, ka neid, mida on kombeks keelatud mõteteks nimetada. Arvutisse kirjutas ta kõik, mis pähe tuli, ja sellegi, mis teda kaua vaevanud oli, ilma et ta oleks seda varem usaldanud kellelegi üles tunnistada või kirja panna. Isegi põlenud paber võis reeta, kui ei muu, siis põlemise lõhn. Ka tundus paberi põletamise rituaal paisutatult dramaatiline. Mõned kiskusid saladust sisaldava paberi väikesteks ribadeks, heitsid need WC potti ja uhtusid veega alla, ent kas polnud see labane, teksti ja salamõtteid alandav. Pealegi ei olnud see kindel – paberit ju ei hävitatud. Võis tekkida ummistus, paber kougitakse torudest välja, kellelgi tuleb mõte tükid kokku sobitada – muidugi ebatõenäoline, ent siiski võimalik.

Aga kui ta arvutis kõik oma salajased ülestähendused prügikasti viskas, küsis arvuti alandliku nõustajana, otsekui võimaliku eksimuse eest hoiatades, kas ta ikka on kindel, et kõik tuleb minema visata, ja kui ta siis lubavalt vajutas lahtrile OK, kadus tekst ekraanilt, kadus olematusse, kadus igaveseks, nagu poleks seda iial olnud. See oli uskumatu ja ta otsis mööda arvutit, kas pole tekst seal kuskil peidus, avas programme, lootuses teksti veel kusagilt leida, ei leidnud ometi. Vahest oli see siiski tallel arvuti taevas, teises ilmas, nagu hingedki taevas või teises ilmas alles võisid olla, vahest rändasid tema sõnad ümber mõnda teise arvutisse, kuhugi, kus tema keeltki ei mõistatud, ilmudes välja kellegi töölaual, ootamatud, kõhedust tekitavad ja arusaamatud nagu sõnum avarusest. Vahest õnnestus seal kuskil kaugel ära mõistatada keelgi, see väike salakeel, milles tekst oli kirja pandud. Võis juhtuda, et leiti tõlk. Keegi luges ta hädaldusi, etteheitteid, klatši, kaebeid, eneseimetlusi, salaarmumisi, romantilisi või vihaseid pöördumisi, luges ja ei saanud, tõlkest hoolimata, midagi aru või luges ja väänles naerust, sest ruum nagu aegki oli muutnud kõik

traagilise koomiliseks, üleva tühiseks või ülendanud tühise väändunud viisil jumalikuks. Tekstid nagu inimesedki ei võinud kunagi kaduda päriselt, lõplikult, nii ta uskus. Rändasid küll, teisesid, said uusi tähendusi ja nimesid, sündisid ümber teiskeelsetena, elasid kuskil uut, sõltumatut elu, lõbustades või lohutades, selle asemel et kurvas-tada või meeleheitele ajada. Sellised asjad olid mõeldavad, olid võimalikud, olid seletatavad, kui tekst kaduski arvutist päriseks, igaveseks, mida ta küll ei uskunud, pidi mälestus temast seal, ta jälg, programmide müstilises maailmas alles olema. See oli kui kaleidoskoop – kui seda pöörata, tekkis vanadest asjadest uusi kujundeid, nad ei kordunud, ehkki ühtki detaili ei tulnud kuskilt juurde, kõik uued põnevad maailmad sündisid ikka neistsamadest klaasikildudest ja peeglitest. Küsimus võis olla ainult selles, kuidas tuleks toimida, et pöörata arvutit.

See, mis temaga praegu oli juhtunud, ei mahtunud ühtegi, ka kõige võikamasse mudelisse. Ta ei teadnud, mida ette võtta. Ta ei teadnud isegi, millisenä teda näevad teised. Polnud võimalust seda ennem kontrollida kui tööl, kolleegide peal. Aga kuidas tööle minna? Mida ta peab selga panema? Meheriideid tal pole ja mis mees ta ongi oma suurte rindade, kitsaste õlgade ja ümara tagumikuga. Ta silmitses end päris lähedalt. Näonahk oli tõmmu ja jäme, suurte pooridega, õudusega märkas ta põskedel ja lõual õige kerget tumedat habemetüügast. Tal oli vaid nüri žiletiaparaat kaenlaaluste raseerimiseks ja viimasest mehest jäänud vana vahupintsel, mis, kuivanud ja unustatud, lebas kusagil vannitoa kapi sahtlis. Kõige hullem, kui ta nüri žiletiga näkku löikab. Ta hõõrus pintsli seebivahuseks ja seebitas näo sisse. Valges vahus nägu peeglis oli isegi kuidagi talutavam – võõrad jooned ei paistnud nii selgesti läbi. Žilett oli tõesti nüri, käsi värises saamatult ja juba ta löikaski oma kandilisse või õigemini küll tollesse kandilisse lõuga, mis pidi nüüd tema oma olema. Ta tundis valu, võõras nägu tundis tema valu, või ei, tema ise tundis võõra näo valu. "Ai!" karjatas ta valjult ja see karjatus viis ta mõttele, et nüüd võis tal ju ka võõras hääl olla. "Küllap on mul nüüd hoopis võõras hääl," kordas ta kõvasti, et seda kontrollida, aga oli nii ähmi täis, et ei suutnud aru saada, kas ta rääkis omaenda tasase, pisut murduva naisehäälega või kõneles uue näo juurde sobival meeshäälel. "Iga asi omal ajal," ütles ta, sest kõik,

mis temaga nüüd juhtus, oli otsekui mingi katse, mille toimumist ta pidi jälgima, süstematiseerima ja fikseerima. Hää! värises. "Kõigepealt ajame ikka habeme maha ja alles siis asume hääle kallale," pani ta asjade järjekorra paika. Imelikul kombel ei tahtnud ta endast enam mina-vormis mõelda, vaid valis ähmasema "meie". "Meie," see oli umbes sama, mis vene ajal oli olnud pöördumine "kodanik". Ta oligi ju nüüd kodanik. Naine mehe peaga. Mees naise peaga. Ei proua ega härra. Ei gay ega lesbi.

Meenusid loetud ja kuulnud lood soomuutmise lõikustest. Võib-olla tuleks tal lasta ennast meheks ümber lõigata? Ja järsku, alles praegu, mõtles ta armukesele, kes õnneks oli järjekordsel ametisõidul välismaal. Tulid meelde lapsed, pojad, kellest üks õppis kaugel Ameerikas ja teine elas naisega Soomes. Vaevalt oleksid nad arvata võinud, et nende ema ajab vannitoas habet.

Habe sai aetud. Ta teadis, et pärast raseerimist rahustasid mehed nagu habemeajamisvedelikuga. Ta tuhnis vannittoa kappides, aga niisugust vedelikku ei leidnud. Tal oli vaid Nina Ricci lõhnaõli L'Air du Temps, mille ta viimaselt laevareisilt oli ostnud. Aga kas see naiselik parfüüm, mida ta isegi oma endise välimuse juurde liiga magusaks põlgas, ikka sobis muutunud näoga? Ta pritsis endale hajameelselt lõhnaõli näkku ja tundis, kuidas lõikehaav lõual valusasti kirvendas. See ärritas teda, tuletas liiga teravalt olukorda meelde. Parata polnud midagi, tuli ennast rahulikult sundida ja tegutseda plaanipäraselt. Kõigepealt hääleproov. Ta otsis kaua lintide hulgast, tühje polnud ja otsustas lõpuks loobuda Prokofjevi "Ivan Groznõist". Ta luges Groznõi süngete viiside vahele Laabani luulet. Siis kuulas lindi üle – tulemus oli üsna huvitav miksing, aga hää! mis seal luulet luges, oli võõras. Polnud küll kompuutri suursaavutus nagu "Farinellis", aga kindlasti mitte ka tema vana hää! Ei olnud naise ega mehe oma. Lihtsalt hää! mille puhul tavatsetakse öelda: "Teile helistas keegi." Ja siis küsimus: "Kas mees või naine?" Ning vastus: "Ei tea, ei saanud aru. Vist naine. Aga võibolla ka mees." Ta oligi vist naine, aga võibolla ka mees. Androgüün. Nüüd oli see siis sõnastatud.

Tal oli mehe pea. Aga tal oli naise keha. Kas see härjapäine, see Apis või Anubis või Minotaurus, kas see mõtles nagu härg? Rumalus. Härg ei mõtle. Tundis nagu härg? Härja himusid? Mis himusid tunneb

tema? Tahab ta nüüd naisi, kui tal on mehe pea? Hakkavad ta mõtted nüüd üha enam mehestuma, kuni nende mõjul muutub mehelikuks ka ta keha ja tal tulebki lõikuse abil sugu muuta. Kui tülikas see on. Valus ja ohtlik. Ja kulukas – operatsioon maksab kindlasti omajagu raha. Garderoob tuleb välja vahetada. Ta ei oska lipsusõlme teha. Jumal! Ja dokumendid! Kõik dokumendid! Kas ta riskib täna autoga tööle sõita, kui juhiloal on tema pilt. See tähendab, tema endise näo pilt. "Mis jama see küll on, peab ärkama!" Ta tormas peegli juurde lootuses, et kõik on jälle endine. Talle vaatas vastu noore mehe raseeritud nägu, punetav haav lõual. Ja tema enda keha. Ta oli ikka veel alasti. Ja aken oli ikka veel lahti. Nüüd tundis ta järsku jahedust ja erilise selgusega oma olukorra õudust. Ta purskas nutma, aga kokkus sellest. "Mehed ei nuta," käis mõte läbi pea. "Lollus, miks siis mehed ei nuta," imestas ta. "Ja mis see minu asi on, ma pole ometi veel mees." Ent ta lõpetas siiski nii lohutavalt alanud nutmise.

Ta läks tagasi vannituppa ja katsus ennast pesta. Oma naiseliku keha puudutamine tundus järsku sobimatu. "Ma pean harjuma," sundis ta ennast. "Ma pean ju edasi elama." Ja läks nimme suure peegli ette riietuma. Ent rinnahoidjat ümber pusiv mehe näoga olend peeglis oli üpris vastik, nii et ta sulges silmad. See muidugi ei aidanud. Käsikaudu pani ta end riidesse, valis pükskostüümi ja astus taas peegli ette. Sealt vaatas vastu noor mees. Tõsi küll, mees, kelle mehelik nägu ja küllalt suur pea moodustasid imeliku kontrasti naiseliku figuuriga. Ei aidanud ka kostüümijaki patšokid ega seegi, et ta just lühike naine polnud. Pükskostüümi ei saanud niisuguse tüübi seljas küll õigeks valikuks pidada. Niisuguse tüübi! Tegelikult tüüp ta just polnud või pigem – ta ei olnud tüüpiline. Võibolla mahendaks naiselik rõivastus meheliku nägu ja tulemus oleks noor naine. Ta tõi kapist pehme kootud seeliku ja samas toonis džempri. Neis rõivais tuli ta vormikas naisefiguur eriti mõjusalt esile. Praegu aga moodustas see haiglase vastuolu meheliku nurgelise näoga, mida lõikearm lõual veelgi julmemaks muutis. Rinnad, puusad ja tagumik tundusid külgeriputatutena, kogu tervik mingi vääraka transvestiidina. Lõpuks rõivastus ta mustadesse pükstesse ja samas toonis džempri. Heitmata enam pilkugi peeglis, haaras ta esiku laualt oma käekoti ja varnast autovõtmed. Ta otsustas riskida ning autoga tööle sõita.

Esimest korda istus ta autoroolis arvata 3-aastase tüdrukutirtsuna. Onu Albert, kes küll polnud lihane onu, oli autojuht, sohver, tähtis mees, tõelise mehe kehastus. Kandis nahkjopet ja kalifeesid, peas nurgelist autojuhimütsi ja jalas kriuksuvaid säärikuid. Lõhnas bensiiini, autojuhikabiini ja sigaretisuitsu järele. Onu Albert sõitis võimsa veoautoga, selle ninal oli käppa tõstev karu. Autol oli suur must rool, mida väike tüdruk pöörata tohtis. Keset rooli ilus läikiv ketas. "Vajuta seda," soovitas on Albert ja asetas tüdruku käe kettale. Tüdruk silitas libedat musta pinda. "Vajuta kõvemini!" Ja väike käsi vajutas ning auto röögatas koledasti. Tüdruk pigistas silmad kinni ja tõmbas küüru selga, kartes, et kohe kihutab suur masin õuest välja ja rammib vabrikumüüri, aga midagi ei juhtunud. Ainult onu Albert naeris, kõvasti ja nõnda, et paistsid ta koledad hambad, suured ja kollased, hõbedaselt läigatasid tumedad hambaplommid ning roosa kurgunibu tõmbles ja võdises naerus.

Onu Albert, kust ta nende ellu tuli ja kuhu jälle kadus? Mis nägu too mees õieti oli olnud? Kas polnud just temal kandiline lõug ning sügaval asetsevad tumerohelised silmad? Kas ei tunginud ta tolle aja moe kohta harjumatult pikad tugevad tumepruunid salgud alatasa autojuhimütsi alt välja? Kõige selgemini mäletas ta siiski on Alberti hambaid, sest tollest esimesest naerupahvakust peale pakkus talle vastikusega segatud lõbu neid jälgida. Ta kartis ja jälestas neid hambaid, samapalju kui ta neid näha ihkas. Ta kobas keelega oma hambaid. Vasak tagumine silmahammas, mis enam kui 20 aasta eest välja tõmmatud, oli alles! Ta tundis, kuidas selg läks üleni märjaks. Ta pidi oma hambaid näha saama, otsekohe. Järsult vajutas ta pidurit, lülitas sisse suuna ja peatus teeservas. Autode pidev vool kihutas mööda. Igahommikuselt turvaline rataste sahin, mootorite tasane urin, selge ja lihtne kulgemine, oma harjumuspärases korduvuses rahustav. Temal polnud enam kohta selles lakkamatus rahulikus tööleruttajate voolus. Teda polnud enam olemas. Talle meenus, et inimesi identifitseeriti vajadusel hammaste järgi. Temal polnud isegi enam ta hambaid. Ta avas suu ja uuris hambaid auto tagasivaatepeeglis. Vanade, korduvalt parandatud ja üsna viletsate hammaste asemel – 4–5 olid välja tõmmatud – oli ta koos uue näoga saanud tugevad ja terved hambad. Ta ajas suu pärani – kõik hambad olid alles ja ühtki plommi ei hakanud

silma. See polnud onu Alberti suu. Onu Alberti saatus oli talle teadmata. Too pidi küll nüüdseks olema rauk või mis veelgi tõenäolisem – surnud. Viimasel juhul oleks peade vahetus mõeldav olnud, aga ei, need polnud Alberti hambad, see polnud Alberti nägu. Need olid noore, tugeva luustikuga mehe kenad terved hambad, mis kunagi ei valutanud. Hetkeks tundis ta koguni rõõmu, et tal nüüd nii terved hambad olid. Kulukas ja tülikas hambaarstil käimine jäi ära. Ent kohe vajus ta taas masendusse. Tervetel hammastel polnud ta praeguses olukorras mingit tähtsust. Pealegi olid need kellegi teise hambad. Ta vaatas kaua ja mõtlikult oma nägu. Või seda võõrast nägu, mis ometi tundus talle kuidagi tuttav ja nähtud. "Kes ma olen?" küsis ta oma sootul häälel. "Kes see on?" – ta osutas teatraalselt näole tagasivaatepeeglis. "Me küsime, kes on see mees? Me tahame teada, kus oleme me seda nägu näinud?" Vastuseks sahisid vaid möödasõitvate autode kummid.

Et rahuneda, võttis ta ridikulist kosmeetikakoti ja värvis ripsmed ära. Siis keeras lahti huulepulga. Enne kui ta selle huulteni sai tõsta, koputas keegi autoaknale. Ta viskas huulepulga kõrvalistmele. Akna tagant paistis politseiniku sünge nägu.

Ta kruvis akna kiiresti alla ja jäi alandlikult ootama. "Teie sõidudokumendid," urises politseinik ametliku ebahäälega pärast seda, kui oli ennast esitlenud nimega, mille teises pooles kõlas selgesti "puu". Kasepuu? Pukspuu? Lodjapuu? Millegipärast tundus see järsku väga oluline. "Vabandage, me ei kuulnud täpselt, kuidas teie nimi oli?" päris ta huvitunult. Ja taipas samas, et oli sellega vea teinud. Võimudele ei esitata küsimusi, sest mis siis jääb võimudele? "Kontpuu," vastas politseinik armulikult, hääles oli hämmeldunud solvumist.

Ta püüdis paturale politseinikule naeratada, mõeldes samas, et ta isegi ei tea, milline näeb välja tema praeguse näo naeratus. Käekotist kaevas ta esile tehnilise passi ja ulatas Kontpuule, tundes ise, kuidas naeratus tardub grimassiks. Talle näis, et politseinik silmitseb ta käekotti jahmunult. "Pidas meheks," järeldas ta. Kontpuu vaatas dokumenti ametniku näri aeglusega. "Juhiload!" Väriseva käega ulatas ta nõutud paberi, kusjuures ta pilk peatus omaenda habrastel sõrmedel. Küüned olid maniküüritud ja erkpunaseks lakitud. Ta oli just hankinud endale uue punase jaki, mille kavatses täna hommikul

esimest korda selga panna. Eile õhtul oli ta vannis käinud ja pärast seda oma varba- ja sõrmeküüned uue jaki tarvis punaseks lakkinud. Ta märkas veel, et oli unustanud sõrmused sõrme panemata.

Ta torkas piibu kindasahtlisse samal hetkel, kui politseinik autoaknast sisse vaatas. Politseiniku ilme tundus kahtlustav – võibolla oli ta piipu märganud. Pidas naiseks? Kuigi neil oli alati selline kahtlustav pilk, olgu nad miilitsad, karabinjeerid või kes tahes. Politseinik esitles ennast mõminal ja küsis dokumente. Ta palus politseinikul nime korrata. Miks? Tegelikult oli ju ükskõik, kas dokumente kontrollib Gailis, Mezgailis, Mežgailis või mõni muu. Nagunii oli vastik. Võibolla poleks politseinik temast üldse välja teinud, kui ta tööleruttajate ühtlases voolus taltsalt linna poole oleks sõitnud, aga kui nad nägid teda hommikusel kiirel ajal niisama teeservas seismas, tundus see neile kahtlane. Tulid ehk abi pakkuma?

Peatuma ta muidugi pidi, ta lihtsalt pidi oma hambaid otsekohe näha saama. Hambad tundusid järsku kõige olulisem ja kindlam tõend. Tegelikult oli asi nagunii selge. Kahjuks. Need polnud tema hambad. Temal olid kõik hambad alles, aga nüüd puudus järsku vasak tagumine silmahammas ja vasakus alalõuas polnud hambaid enam ollagi. Parempoolsed purihambad tundusid keelega katsudes imelikult karedad ja suulagi harjumatult kõrge. Üks hammas oli lagunened – pehme ige tungis tüüka vahelt ebameeldivalt keeleni ja maitses hapukalt. Esihambad olid hellad, valulikud, kuskilt avastas keel mureneva plommi.

Kahtlemata oli tegemist huvitavama suukoopaga kui tema oma. Ta kobas ja kobas keelega mööda võõrast suuõõnt, kummaline tunne, mida inimesel tavaliselt nii täiuslikult pole antud tunda. Aga üks olnud keelgi võõras. Ta ajas sõrmed suhu, katsus keelt, suulage ja hambaid, libistas siis ilase käega üle oma sileda lõdvavõitu põse. Ja jätkas keelega suukoopas urgitsemist, otsekui lootes, et nõnda saab ta tagasi oma terved hambad ja nende läbi õige näo. Nii palju hambaid puudu! Kuidas niiviisi üldse elati ja söödi. Võibolla on kuskil teeklaasis sobivad valehambad, mustusest ja toidujäänustest venivas vees.

Järsult vajutas ta pidurile, lülitas sisse suuna ja peatus teeservas. Autode pidev vool kihutas mööda. See hää, see rataste sahin, moo-

torite tasane urin oli ärritav ja vihastav oma tuimas ühtluses, osavõtmatuses ja endastmõistetavuses. Kuidas võis kõik endises rahu kulgeda, kui temaga oli juhtunud niisugune õnnetus. Temal polnud enam kohta selles turvalises lakkamatus tööleruttajate voolus. Teda polnud enam olemas. Ta oli eikeegi. Talle meenus, et inimesi identifitseeriti vajadusel hammaste järgi. Nüüd on tema jaoks see vajadus, aga teda ei saa isegi hammaste järgi kindlaks teha. Kuidas saab tõestada, et tema on tema? Ja kas ta on?

Ta avas suu ja püüdis uurida oma hambaid auto tagasivaatepeeglist. Hämaruse tõttu polnud suurt midagi näha. Oleks ta päriselt naine, siis oleks tal kaasas mingi imelik ridikül, mõni käekott või portfelli, mida naised kõikjal ühes kannavad. Ja selles igasugu pudi-padi – huulepulki, ripsmetušše, kontuurpliiatseid, puudritoose, lappe ja lapikesi mitmeks otstarbeks. Puudritoosis on tavaliselt peeglike, millest ennast vahtida. Võetakse käekotist naljakas raudade või tõmblukuga kotike, mis on igasugu imelikest asjadest pungil, kougitakse sealt välja tumesinine või pruun läikiv puudritoos, klõpsutatakse lahti ning tõmmatakse kiiresti siuh-säuh üle nina, kui palju oli ta oma elus niisugust asja näinud! Peab ta nüüd samuti tegema hakkama? Ta polnud kunagi mõelnud, milleks seda tehakse, missugust tulemust taotletakse. Ilmselt ei mingit. Küllap käis see lihtsalt naiselikkuse juurde, oli vana rituaal. Nad lihtsalt pidid niisuguseid võõrandunud liigutusi tegema, võibolla nad ise seda enam ei teadvustanudki.

Ta kummardus tagasivaatepeeglile lähemale. Oma uut nägu ta näha ei tahtnud, see oli vastik, see oli tegelikult katastroof. Aga ta vaatab hambaid. Võimalik, et tegemist on haigusega, kehatunde meeletpettega, ja kui ta näeb peeglis oma ilusaid terveid hambaid, siis suudab ta ka nägu vaadata. Veendub, et kõik on jälle korras. "Kõik on jälle korras," ümises ta, et rahuneda. Hääl! Talle polnud veel pähegi tulnud, et muutunud võib olla ka hääl. Kodus polnud ta häälitseda julgenud, ehkki ta vannitoas habet ajades valjusti laulda tavatses. Noh, nüüd ei ajanud ta ju enam habet. Ja oli olnud vannitoas vait, ehmatusest, hirmust, et Baiba võiks ärgata.

Ta kõhatas ja mõtles, mida öelda. Luges siis lihtsalt numbreid, nagu tegid raadioinimesed mikrofoniproovidel. "Üks, kaks, kolm, üks, kaks, kolm, üks, üks, üks, kaks, kolm." Hääl kärises hommikusest. Ta

häälitset kõvemini, aga oli nii ähmi täis, et ei suutnud aru saada, kas räägib omaenese mahedal, pisut kavalal meeshäälel või on see madal, tasane, veidi murdunud naisehäälel. "Iga asi omal ajal," ütles ta. "Kõigepealt vaatame hambad üle, siis asume hääle kallale." Teda hämmastas imelik meie-vormis mõtlemine. Niisugust mäletas ta vene ajast, kus ühel inimesel polnud mingit tähtsust, kus isiksuse üle domineeris ebamäärane ja hirmutav "meie". Eks ta oligi nüüd "meie".

Ta kummardas peeglile nii lähedale, et hingas selle uduseks. Pühkis siis sõrmedega puhtaks ja vaatas veel. Avas suu, silmitses võõraid hambaid ja tükikest võõrast nägu. Hambad olid kollakad, plommide kohad pruuniks tõmbunud, otsekui oleksid nad katki – isegi auto hämaruses oli näha. Kaks esihammast olid ettepoole, üks teisest pisut väiksem, nagu kulunum. Suu hammaste ümber oli pehme naisesuu, ülahuule kohal ja suunurkades kortse, lõual ka. Ta vaatas laiavõitu nina, põski, silmi, silmade ümbruses kuigivõrd kortse polnud. Kui vana nägu võis olla? Silmad olid üpris suured, vahest meeldivadki, praegu küll paratamatult uurivad. Võibolla polnudki see vastiku inimese nägu, aga see kuulus kellelegi, kes oli temast pea parkümmend aastat vanem, kahtlemata naisele. Nüüd oli see nägu, see pea vägisi tema keha küljes koha sisse võtnud, oli eksinud, valesse paika sattunud, kui ta ennast üleöö tema õlgadele kasvatas. Tema identiteedile oli antud surmahoop. Ta puudutas juukseid, need olid pehmed, sirged, tumedad, ilmselt värvitud. Kas tal tuleb nüüd juukseid värvida?

Ta kruttis akna lahti ja kummardus külgpeegli ette – sellest oli nägu selgemini näha. Avas suu ja tõmbas keelega üle hammaste. Peeglist paistis keelealune sinakate, lillade ja kollaste soontega. Inetus sinilillas keelaealuses oli midagi tuttavat. Nägu, mingi ammune palg, oli valge kitli ja müüjamütsikesega üheks sulanud, aga keelealuse vastikust mäletas ta küll. Erika. Tädi Erika, kes müüs suurel Riia turul hapukoort. See oli Lielupe aasadel rohtu söönud lehmade magus hapukoort, sest Lielupe aasad olid just hapukoorele head, teadis ema. Erika kiitis alati oma lehma ja nende hapukoort, nagu lüpsnuksid nood tõprad tõesti haput koort piima asemel. Oma jutu tõestamiseks võttis Erika letilt tüki pärgamentpaberit, keeras selle kokku ja pistis suurde plekist koorenõusse – andis maitsta emale ja talle ka. Ja maitstes ise.

Ning iga kord, kui maitses, limpsas keelega üle hammaste. Enne matsutas natuke, siis limpsas, iga kord, ja ikka nii, et paistis kole sinililla keelealune. Poodu keel. Uppunu keel. Kummituse keel. Küllap Erika aimas oma keele mõju temale, sest pärast maitsmist ja limpsamist vaatas too vastik hapukoorenaine talle kelmikalt (või enda arust kelmikalt) otsa ja puhkes naerma nõnda, et ta veel hapukooreses pärani suus sähvatasid hõbedaselt rasked hambaploomid. Teises suupooles polnud enam üldse purihambaid, seal võbeles alalõuas naeru rütmis roosa ige, paks ja ümarik nagu väike mahlane viinervorst.

Ta ei söönud kunagi tädi Erika hapukoort, kuigi see pärines Lielupest. Ema nurises – nii hea koor ja laps ei söö ja igakord võttis ema siis suure lusikatäie suhu, matsutas mõnuga ja teatraalselt, et näidata, kui hea see koor ikka on. Kogu aeg, kui ema seal niimoodi matsutas ja maitses, oli tal hirm, et ka ema tõmbab keelega üle hammaste ja näitab oma keelealust, aga ema ei teinud seda õnneks kunagi.

Too Erika, too peaks nüüd kaugelt üle kuuekümneme olema? Nii vana ta uus nägu küll ei olnud. Järsku kerkis talle selgesti silme ette Erika rõõmus punetav tuhkblondist õhukesest juuksesäbrust ümbritsetud pale valge tanu all. Ei, see pole Erika. Aga ometi tuttav. Kes? Kas polnud too naine, näo omanik, mitte pikemat kasvu? Tumedas riides? Mingi suur silmatorkav ehe kaelas või rinnale kinnitatud?

Kui ta täna hommikul esimesest ehmatuses toibudes oma näo juurde rõivaid valis, jäi temagi lõpuks tumeda sviitri juurde. Ülikond oleks olnud võigas ja kohatu, eriti koos särgi ja lipsuga, nahktagi veider ja sobimatu, pikas heledas laiaõlgises tolmumantlis oli ta välja näinud nagu vana allakäinud naine kolmekümnendate aastate filmist.

Hommik oli alanud tavaliselt. Ta ärkas nagu ikka mingi välise heli peale. Oli see möödasõitev auto, esimene tramm, mis kolinal paralleeltänaval loksus, või ülemise naabri öökapiilt mahalibisenud raamatu mütsatus vastu nende toa lage – mõnikord ei kuulnudki ta neid helisid oma unne enne, kui üks neist ta miskipärast äratas. Ta vaatas kella, mille punased numbrid hämaruses rõõmsa erksusega särasid. Parajasti vahetus seal kolmkümmend üheksa neljakümnega, see käis kähku ja mingi imeliku loogika järgi. Kolmest sai neli, nagu oleks kolm selleks loodudki, et neljaks ümber kasvada, ja niisamamoodi sai

ühheksast null. Kui seda oleks proovinud pliiatsiga järele teha, ei oleks midagi välja tulnud.

Ta ronis ettevaatlikult, et Baibat mitte äratada, voodist välja. Baiba uni polnud talle kallis, aga ta ei tahtnud suhelda. Baiba magas seal, kõhn ja armetu nagu surm. Silmakoopad, alalisest ripsmetušist ja lauvärvist sinakasmustad, mõjusid hämaruses tühjade aukudena. Baiba kõrval lebades meenus talle ikka Surmatants, kuidas kõhn surm, riie ümber vaagnaluu lehvimas, kuninga ära viib. Tegelikult oli Baiba kena naine, vähemalt kehtivate moe- ja iluväärtuste järgi – lohkus põskedega, sale, pikajalgne, kitsapuusaline. Ta pilte ilmus tihti lehtedes – Baiba, fotograafide lemmik. Polnud ka loll või andetu – üpris uhke oli teda pidada, vähemalt teiste ees. Baiba, disainer ja ajakirjanik, tundud literaadi ja kirjastaja tüdruksõber. Las magab.

Ta läks kööki ja alasti, nagu oli, jäi aknast välja vahtima, mõtlemata sellele, et tänaval ruttavad inimesed võiksid teda näha. Ilm väljas tundus niiske ja jahe nagu enamasti alati.

Siis läks ta vannituppa, heitis pilgu peeglist, kindel, et peeglist vaatab talle vastu igahommikune harjumuspärane nägu, mille ta teadis olevat enda oma ilma sellele mõtlemata. Aastaid oli see nägu, ehkki pidevas muutumises, siiski kindlalt äratuntavas jäävuses talle vastu vaadanud igast peeglist, ükskõik kui erinevais paigus need ka asusid. Aga täna hommikul ei vaadanud koduse vannitoa peeglist vastu tuttav, tema enda nägu, vaid hoopis keegi teine. Temast vähemalt parkümmend aastat vanem ja kindlasti naisenägu. Hetkeks tundus talle, et selle näo omanik seisab siinsamas selja taga, ta pööras kiiresti ümber, aga veendus, et on vannitoas üksi. Ta tõmbas peoga üle näo, see oli võõras, pehme, naiselik, ilma igahommikuse habemetüükata. "Vähemalt pole tarvis habet ajada," käis mõte läbi pea. (Läbi millise pea? Kelle pea?) Ta kobas sünnimärki kuklas. See oli alles. Ta silmitses oma keha – kena lihaselist mehekeha. Ilmselt pidi joon tema keha ja uue pea vahel minema kuskil kukla kandis, ehkki midagi polnud näha. Uus pea oli muidugi tinglik mõiste, tegelikult oli see pea ju tema omast vanem. Ta vaatas veel ja veel, lootuses, et kole nägemus haihtub ja ta näeb peeglis omaenese tuttavat palet, mis talle praegu kauni ja täiuslikuna tundus. Aga võõras nägu ei kadunud ta peeglist. Ta märkas, et tollel on nina kõrval väike mädavistrik, ning asus

automaatselt seda välja pigistama. Ja tundis valu. Tema tundis tolle teise näo valu? Kas see, kelle keha otsast nägu pärit, ka praegu valu peaks tundma? On temal minu nägu? On meie kahe näod vahetusse läinud või on kogu maailma inimeste näod öö jooksul segamini aetud, ära vahetatud? Ent teisel pool maakera kumerust ju polnudki öö. Ta tahtis näha, kas Baibal on ikka Baiba nägu, aga ta ei julgenud tagasi magamistuppa minna. Mis saab, kui Baiba ärkab ja teda näeb?

Ta vahtis oma nägu, see ei meeldinud talle sugugi. Võibolla oli see naine kunagi päris kena olnud, nüüd oli ta lihtsalt liiga vana. Vähe-malt tema jaoks. Kuigi – mida tähendas sellises kontekstis – tema jaoks? Tema ise oligi ju nüüd see naine, nagu see naine oli tema. Nad ei saanud kuidagi teineteise jaoks olemas olla, nad olid üks. Kuigi mitte päris üks. Kumb neist on naine ja kumb mees? Kumb endine ja kumb praegune? Kui ta üldse on kellegagi vahetusse läinud. Ja ikka ja jälle painas teda tunne, et seda naisenägu on ta varem kuskil näinud.

Nägu ei läinud sellest filosoferimisest meeldivamaks. Võibolla tuleks midagi teha, et seda kenamaks muuta? Naised ju värvivad ennast. Vannitoas olid kõik riiulid, sahtlid ja kapikesed täis Baiba iluvahendeid, tema habemeajamistarvete jaoks oli seal vaid pool riiulivahet. Ta tõstis kreemipurke, potsikuid, grimmikarpe, ripsme-spiraale segaduses ühest hunnikust teise. Kreemitas nägu Niveaga, nagu ta vahel suusatama minnes või saunast tulles teha tavatses. Järgmisena leidis mingit pruuni kreemi ja võidis näo üleni sellega kokku. Kahvatu nägu muutus märgatavalt meeldivamaks, jumeka-maks. "Peaks põskedele puna panema," mõtles ta. Oli see ehk "uue" pea naiselik mõte? Ilmselt põskede värvimiseks olid igasugu puudri-toositaolised karbikesed roosade, punaste, lillade ja oranžide pulbri-tega. Igaks juhuks ta neid siiski ei kasutanud, vaid võttis Baiba huulepulkade tohutust patareist (ja milleks tal neid küll nii palju on? küsin ma) ühe heleroosa ning määris seda sarnadele. Põsed löid nooruslikult õhetama. Lauvärvi ta küll kasutada ei suutnud, imelik oli puhtaid heledaid silmalauge järsku siniseks, lillaks, pruuniks või koguni rohelseks võõbata, kuigi Baiba seda iga päev tegi. Ripsmeid värvida võis ometi. Ta otsis tuššide seas ja valis miskipärast pruuni kui tagasihoidlikuma (mida tal selle võõra näoga tagasi hoida?). Siis oli hetkeks ärganud värvimiskihu läbi, ja kuigi peeglist vaatas talle vastu

hulga ilmekam, kenamgi nägu, tundis ta kohutavat masendust. Kui kaua see nii võis kesta? Peaasi, kui Baiba ei ärkaks. Pean vist välja hiilima? Kuhu minna? Raamatukokku? Jah, aga kellena ma seal esinen? Mul pole ju isegi sobivat lugejapiletit. Ja kuidas ma sinna saan? Autoga? Aga juhilubadel on ju minu pilt. Kuidas minna välja niisuguse värvitud näoga. Kui mõni tuttav näeb, on pärast palju jutte. Milline tuttav? Kes teda tunneb? Kes on need inimesed, kellele ta praegune nägu tuttav on? Keha järgi ju teda ei tunta, ei tunneks vist Baibagi.

Baiba meenutamisest hakkas tal nii jube, et ta iseenesest esikusse kiirustas. Esikulaual oli üks ta piipudest ning järsku tundis ta suurt suitsunälga. Kas oli see tema või tolle teise suitsuisu? Ta toppis kärsitult piibu täis ja pahvis mõnuga. Ei võinud ju olla, et ühele naisele pakuks piibutamine niisama suurt naudingut kui temale. Kas ta saab uue näo läbi uusi harjumusi? Kas naisestub, naisestub nii, et ka keha muutub naiselikuks, õlad känguvad kitsaks, tekivad puusad, rinnad, lihased lõtvuvad. Ja siis tulebki end lasta ümber lõigata. Vanaks naiseks. Kastreerida. Kaotada kõik, absoluutselt kõik. Kuidas need naised küll üldse elavad, mis asju ajavad, kuidas elus hakkama saavad? Jumal tänatud, et temast saab vana naine, muidu tuleks veel menst-ruerida ja sünnitada ka. Kuigi sünnitada vaevalt et tuleks. Nii palju ta ikka ei muutu, et suudaks mõne mehega ühte heita.

Magamistoast kostis Baiba häält. Ta võpatas oma mõtteist ärkvele ja hiilis tasakesi uksest välja. Loodetavasti ei rutta Baiba kohe aknale vaatama, vaid otsib teda enne köögist ja vannitoast. Ta kiirustas auto juurde, käivitas ja sõitis kummide kiunudes minema. Sõitis paar tänavavahet edasi, peatus ja vajus kummuli roolile. Siis käivitas uuesti masina ja keeras suurele teele. Kuni katsed hammastega ta taas peatuma sundisid. Kuni politseinik Mezgailis või Mežgailis ta dokumente küsis. Ta ulatas tehnilise passi. Mezgailis vaatas dokumenti ükskõikselt. "Load," ütles politseinik siis nõudlikult ja ta sirutas käe põuetasku järele, aga polnud mingit põuetaskut, tal oli ju sviiter seljas. Ta tuhnis kindasahelis, kus oli olnud tehniline pass, lube seal polnud. "Vabandage, load on jäänud kuuetaskusse," teatas ta peaaegu kergendatult. – "Kus te elate?" päris Mezgailis. Ta nimetas aadressi. "Siis

minge tooge load ära. Me oleme nagunii veel vähemalt tund aega siin. Teie tehniline pass jääb niikauaks meie kätte."

Punaseks lakitud küüntega haprad ja abitud sõrmed viisid teda mõttele, et kui ta nüüd oma juhiloa ulatab, mille foto ju tema praeguse näoga ei klapi, siis on see ilmselt veel halvem kui lubade puudumine. Seepärast tõmbas ta loaga väljasirutatud käe järsult tagasi ja teatas, et need pole tema load. "Näidake, mis teil seal on," nõudis politseinik Kontpuu. "Oh ei, mul ei ole siin midagi, mitte midagi." – "Load?" – "Need on kogemata koju jäänud." – "Siis käite toote ära, me jätame seniks tehnilise passi oma kätte." – "Käin?" – "Sõidate. Kus te elate? Pass on?"

Peaaegu pidi ta kuulekalt passi ulatama, aga siis taipas, et see on ju kõige ohtlikum. "Pass on ka kodus, aga ma ei ela kaugel." Ta ütles Kontpuule oma aadressi.

Kaks autot pööras korraga ümber, ehkki kummagi juht teise manöövrilist midagi ei teadnud, sest üks neist oli Tallinnas ja teine Riias. Ja järsku, ühel hetkel, kui nad juhtunust juhmidena mehhaaniliselt oma kodu poole sõitsid, peas tagumas mõttetüüps, meenus neile kummalegi, kus olid nad seda nägu näinud.

"Läti literaat Aivars Runcis!" karjatas sohver Tallinnas.

"Eesti literaat Aime Kõuts!" hüüatas Riia autojuht.

Aasta eest olid nad Saksamaal mingil seminaril kohtunud. Sakslased olid seal pidevalt Eestit ja Lätit, Tallinna ja Riia segi ajanud ja kurtnud, kui ühenäolised need väikesed maad (Leedu ka) Läänest vaadates paistavad.

Ometi tundus nägudel siiski mingi erinevus ja erinevusel koguni teatud tähtsus olevat. Vähemalt Kõutsi ja Runcise jaoks. Võibolla veel mõnede eestlaste ja lätlaste jaoks. Vahest koguni paljude eestlaste ja lätlaste jaoks.

Aga juba kaugemalt, Poolast, Rootsist, Saksast, miks mitte ka Venemaalt vaadates polnud see enam kuigi oluline. Polnud tegelikult üldse oluline. Polnud oluline ühele sakslasele ega venelasele, ei saajale ega miljonile. Sellel polnud üleüldse mingisugust tähtsust. Maailma jaoks olid nad sarnased nagu veetilgad, piisakesed nad ju maailma ookeanis olidki. Eestlasi oli peale Aime Kõutsi veel vaid 999 999 ja kas polnud lätlast ainult 1 999 999 võrra Aivars Runcisest rohkem?

Teisest küljest oli see ju hea ka – nii väikeses hulgas ei saanud Runcis ja Kõuts ehk jäljetult kaduma minna.

Midagi tuli siiski teha, ehk andis asju kuidagi endisse seisu tagasi sättida või sai neid mingil inimlikul viisil ühitada. Ja kumbki asus tuhnima oma paberites, sahtlites ning nimekaardivihikutes, et teisega ühendust võtta.

Tallinn-Wannsee 1996

VIKTOR KRIVULIN

Vene keelest tõlkinud Ott Arder

Hommik uues korteris

jäi tuba vabaks, kuhugi säält veeti
kõik asjad ära, tühjavõitu paik
vedelema ribakardinana jäeti
põrandale nurgeline päikselaik

mis roomab ringi nüüd
ja mäluaugu kaudu
silitab vasthõõveldatud
ühesilmseid laudu

pea paabulinna sabasulesära
puusüü saab hellitlevas valguses
keskpäevamelu ei vii sära ära
mis loitma löi kord päeva alguses

ühtäkki meenub kadunud Laktionov
ja tema pikkamisi hääbuv püüd
kui miskit karedat ma oleks joonud
näen gripikollast sidrunit, puusüüd

tühjakspigistatu, värvitu ja hapu
kas hommikune janu peale pidu mind
vaevab ärganut või on see unelõik

hiigelsuure tühja toa põletavas valguses
lõõmava seinä ees seisan – kuhu
on kadunud kõik?

Värsse tuttuuest aabitsast

ei enam eluloom, vaid museaarne äbard
kes ööl enne juubelimõllu
kipub Jumalaga sõpru aasivasse keskustellu:

ei nad oma kirju siis
kokku tassimast väsi
paber kui häärbereist
röövitud mööbli säsi
lehed liuväljul jäljetult kaovad
ja ühepäevakirjatähed
vihikuist välja vaovad
ruttu pittu titu-litu
vaid mina külmast värisen halatis
all kalevist palitu vileda voodrivati

tont võtku peas paukuvat pakast
kes küll mu välkvalget mustandit passib
kellel kinni ei saa ei nokast ei lakast
kes tobetarga tohtrina vassib
palati määrab ja sisse lööb käärid

jutumärkidesse asetab orkestri
pöördeil tiree kaela määrib

jäätee kriuksluiskleb uiskude kaabitsas
igatsen sinna, kus tuttuues aabitsas
kohub aur ja kuldselt küütleb südatalv
kui ootamatu vabaduse
ratsaarmee värsicarré

Pilved Mikkulas

prohvetlik ühisuni
kesköine järjefilm
mida viltuvajumiseni
rõdurinnatiselt vahtisime
ise tumedasse järvesuhu kukkumas

suurde ühiskatlasse
milles podiseb vaeslaste helileem
pulbitsev parter
pilvedena hõljuv aur
eelmängusoojad keel- ja vask-

pillid, kõigi keelte mikstuur
puulehe pealetung noodilehele
pimeda vihma võit kangelaspilvede üle
kelle kirjakeele-eelne eepos
täis taidurlust ürgpilvedetagust
ei sõnadeks jagu
vaid infrahelinaina
bassihääleis sügavusis kohub

"Nool" viidud¹

miks ei tahaks justkui Moskva kikas
koidueelses pohmeliitses "nooles"
söösta peatumata ainsas hooles
et saaks rännak tulemusterikas

mornid näod on tulnud rongi vastu
kaamed, nagu tühjaks joodud muna
mille vorm on säilind tervikuna
nendest möödun ma kui vibust lastu

on sellesse linna mul suubuda ind
mis täiesti tühi, mis üdini võõras
ja pilvedetaguse valgusjõu jõõras
ma saabun kui tundmatu võõramaa lind

---

1 "Nool" – kahe vene suurlinna, Moskva ja Piiteri vaheline ekspressrong. O. A.

UEDA AKINARI

MU UNEDE KARPKALA

Klassikalisest jaapani keelest tõlkinud Rein Raud

Kunagi ammu, Enchô aastatel, elas Miidera templis munk nimega Kôgi. Üle ilma oli ta kuulsaks saanud kui andekas maalikunstnik. Ent kõige tähtsamaks ei pidanud ta sugugi harilikke joonistusi, mis olid tehtud Buddha kujude järgi või kujutasid maastikke, lilli ja lindusid. Selle asemel läks ta templitoiminguteta päevadel hoopis paadiga sõitma, ostis kalurite käest ära nende vastpüütud kalad ja laskis need jälle vabaks. Siis jälgis ta nende hullamist vees ja joonistas neid, ning aastatega oli ta selles kunstis väga osavaks muutunud.

Kord jäi ta joonistustöösse süvenenult tukkuma. Unes nägi ta end järsku vees ringi liikuvat ning koos suurte ja väikeste kaladega mängivat. Pärast ärkamist maalis ta üles, mida just näinud oli, ning riputas oma pildi seinale. Pildile andis ta nimeks "Mu unede karpkala".

See pilt oli nii suurepärane, et tema imetlejad läksid lausa omavahel vaidlema, kellel on esmaõigus seda endale saada. Ent Kôgi pakkus neile vaid tavalisi maastikke ning lille- ja linnupilte ja pidas karpkala kangekaelselt endale. Kõigile soovijatele vastas ta ühtemoodi:

"Mingil juhul ei anna ma seaduseõpetaja poolt kasvatatud kala ära tavalisele inimesele, kes võtab elu ja sööb liha." Koos nende sõnadega levis Kôgi pildi kuulsus üle terve maa.

Ühel aastal jäi Kôgi haigeks ning sulges pärast seitsmepäevast põdemist korraka silmad. Tema hingamine katkes ning tundus, et ta on surnud. Sõbrad ja õpilased kogunesid ta mälestust austama, kuid südame juurest oli ta rind veel õige pisut soe. Viimast lootust hellitades valvati ta aseme ümber kolm päeva, kuni lõpuks näis, et ta liigutas pisut käsi ja jalgu. Äkitselt hingas ta sügavalt, lõi silmad lahti, tõusis üles, nagu oleks vaid maganud, ja küsis kohalviibijatelt:

"Olen vist juba tükk aega inimelust eemal olnud. Mitu päeva mööda on läinud?"

Õpilased vastasid:

"Kolm päeva tagasi katkes õpetaja hingamine. Meie templi elanikud ja ka kõik teised sõbrad on vahepeal juba käinud sulle viimast austust avaldamas ning matuste ettevalmistustega on ka juba algust tehtud. Ometi, kui me nägime, et soojus pole õpetaja rinnast veel täielikult kadunud, otsustasime sind veel mitte kirstu asetada, vaid jäime nõnda siia valvama. Nüüd, kus sa jälle hinge tagasi oled saanud, oleme tõeliselt rõõmsad, et me su surnukeha juba ära ei põletanud."

Kôgi noogutas ja ütles:

"Ükskõik kes teie seast peaks aga nüüd kohe meie templi peatoetaja, abiasevalitseja isand Taira elamist külastama ja talle sellise teate edasi andma: "Õpetaja on vaid imekombel elus; just praegu jood sina aga saket ning ootad, et sulle sinna kõrvale kala lõigataks. Jäta hetkeks oma pidu ning tule templisse – seal kuuled sa lugu, milliseid harva ette tuleb." Siis vaadaku ta, millise näo isand teeb. Minu sõnad õelgu ta edasi täpisealt nõnda, vähimatki muutmata."

Imestades jõudis Kôgi saadik isand Taira majja. Kuuldes, miks ta tulnud oli, laskis valve ta sisse. Peremees, tema noorem poolvend Jûrô, nende relvakandjad ja teenrid istusid ringis maas ning jõid saket. Et õpetaja Kôgi selle täpselt ära oli arvanud, tundus väga imelik. Kui Taira ja tema inimesed kuulda said, mida oli saadik ütlema tulnud, polnud nende hämmastusel piiri. Kõik nad panid söögipulgad käest, isand Taira kutsus ka Jûrô ning oma saatjaskonna kaasa ja nad siirdusid templisse.

Kôgi tõstis pea padjalt ja tänas neid viisakalt tulemast, isand Taira õnnitles teda omakorda tervenemise puhul. Siis küsis Kôgi:

"Katsu nüüd kuulata, mida ma ütlen. Kas on tõsi, et täna tellisid sa endale Bunshi-nimelise kaluri käest kala?"

"Just nii see oli," vastas isand hämmastusega. "Ent kuidas võid sina seda teada?"

"See kalur püüdis sulle üle kolme küünra pikkuse kala," jätkas Kôgi. "Ta pani selle kastikesse ning toimetas selle su värava taha. Sel hetkel istusid sa koos oma lugupeetud vennaga lõunapoolses toas ja mängisid go-mängu. Sinu kõrval oli üks relvakandja, kes hammustas parajasti suurt virsikut ning jälgis mängu. Rõõmustades kaluri toodud suure kala üle, lasksid sa mehele täidetud liualt ühe virsiku pakkuda

ning talle ka saket valada. Ühtekokku jõi ta ära kolm tassi. Eks ole mu jutt õige selle hetkeni, kui kokk kala asjalikult kaasa haaras, et seda kööki lõikuma minna?"

Mõned Taira inimesed olid tema juttu kuulates lihtsalt hämmeldunud, teistel hakkas aga lausa kõhe. Kui siis küsiti, kust Kõgi kõike nii täpselt teada võib, seletas ta edasi.

"Hiljuti mind tabanud haiguse piin oli mulle liiga raske kanda. Ometi ei teadnud ma ise, et olen surnud. Otsustasin palavikulämbust pisut värske õhuga leevendada, võtsin saua kätte ja astusin väravast välja. Otsekohe oli mul kogu haigus ununenud ning tundsin ennast nagu puurist taevaavarusse vabaks lastud lind. Läksin üha edasi ja edasi, kuni mu ümber polnud enam ei mägesid ega külasid. Lõpuks jõudsin vee äärde. Kui ma niimoodi rohetavat järve vaatasin, haaras mind korruga lausa ebamaine kihk vette viskuda ja seal veidi hullata. Heitsin endal riided seljast, hüppasin otse kõige sügavamasse kohta ja hakkasin ringi ujuma. Tegelikult ei ole ma lapsest peale veega just väga harjunud, aga nüüd ei valmistanud ujumine mulle mingit raskust. Kui ma praegu sellele tagasi mõtlen, on täitsa selge, et see pidi pelk jabur uni olema. Sellegipoolest – kui inimene vees ujub, ei suuda ta kunagi saavutada sedasama tunnet, mis on kalal. Nõnda hakkasin jälle kadestama kalu, kes saavad vees hullamisest palju suuremat mõnu tunda. Ning just sel hetkel ilmus mu kõrvale korruga üks suur kala, kes ütles: "Õpetaja soovi pole sugugi raske täita. Oota vaid pisut." Siis sukeldus ta kõige sügavamasse põhjavoolu ja oli natukese aja pärast tagasi, kandes seljas täies õukonnariietuses aadlimütsiga meest ja nüüd saatis teda ka terve parv kõikvõimalikest erinevatest liikidest kalu. Mees pöördus minu poole ja ütles: "Vete valitseja annab teada: aegade jooksul oled sa, vana munk, kogunud hulgaliselt teeneid kinnipüütud kalu tagasi vabadusse päästes. Nüüd tuled sa ja soovid hullata vees kalade kombel. Natukeseks ajaks annan ma sulle kuldkarbi kuju, et sa võiksid tunda vetevalla rõõme. Ainul ühte ei tohi sa teha – end õngemehe sööda meelitavast lõhnast pimestada lasta, sest kui sa end konksu otsa püüda lased, siis on see sinu ots." Nõnda rääkinud, kadus mees minu silmist.

Äärmises jahmatuses vaatasin ma oma keha ja nägin, et ühtäkki oli see kattunud kuldsete soomustega ja ma olin tõepoolest muutunud

karpkalaks. Aga siis ei tundunudki see mulle enam nii väga imelik – lõin sabaga lupsu, liigutasin uimi ja ujusin muudkui sinna-tänna, kuhu vaid süda kutsus. Alguses sukeldusin lainetesse, mida tõstab Nagaramäelt alla puhuv tuul, siis vallatlesin mõnda aega ääretu Shiga lahe veepiiril, kuid jalutajad, kes oma hõlmu vahel vett puudutada lastes minust mööda kõndisid, ehmatasid mind ja ma tahtsin sukelduda peitu, sügavasse põhja, kuhu vaid Hira-mäe kõrge kuju ära paistab – ent nagu unes triivisin ma Katada peibutusstulede poole. Läbi sügava öö paistis järve pinnale üle Kagami-mäe tipu tõusnud kirkas kuu ja kalda kaheksakümne sadama seas ei leidunud ühtegi, kus ta poleks olnud ääretult kaunis. Möödusin mägisest Oki saarest ja ehmatasin, kui nägin korraga lainetes peegelduvat Chikubu-saare pühamu punaseks lakitud piirdeaeda. Kui Ibuki-mäelt tõusis tuul ja Asazuma laev teele läks, ajas ta minu kõrkjate vahelt tukastamast üles. Vahel tuli mul kõrvale hoida Yabase paadimehe osavate aerude eest ja katsuda mitte sattuda Seta sillavalvuri silme alla, kuid sooja päikese ajal võisin ma järve pinnal pikutada ning pugeda põhja peitu niipea, kui tuul vähegi tugevamaks muutus.

Ent korraga tundsin ma, et mu kõht on üpriski tühjaks jäänud. Otsisin siit ja sealt midagi söödavat, aga ei leidnud, ning olin juba peaaegu hullumas, kui märkasin Bunshi õngekonksu otsas rippuvat sööta. See sööt oli lausa eriliselt hõrgutav. Kuid siis tuli mulle kohe meelde vete valitseja manitsus ja ma otsustasin tema keelust kinni pidada. Lõppude lõpuks olen ma ju Buddha õpetuse järgija. Isegi kui mul polegi parasjagu midagi süüa, ega ma ei pea siis sellepärast veel kalasööta neelama, mõtlesin ma ja ujusin eemale. Aga natukese aja pärast oli mu nälg veel tugevamaks läinud ja nüüd mõtlesin ma, et seda pole enam võimalik kannatada. Ja üldse, kui ma seda sööta võtan, ega ma siis nii rumal ei pea olema, et lasen end kohe kinni püüda. Pealegi on Bunshi mul juba vanast ajast tuttav, nii et liigseks tagasihoidlikkuseks pole mingit põhjust. Nii ma mõtlesin ja neelasin sööda kõige täiega alla. Kohe tõmbas Bunshi õnge välja ja võttis mu kinni. "Mida sa nüüd teed?" hüüdsin mina, aga tema tegi näo, nagu ei kuulekski. Võttis hoopis nõõri ja mässis mu lõuad sisse, siis sidus paadi rannakõrkjate vahele kinni, pakkis mind kastikesse ja toimetas isanda värava taha. Sina puhkasid koos oma lugupeetud vennaga

lõunapoolses toas go-mängulaua ääres. Kõrval oli sul relvakandja, kes sõi puuvilja. Kui näha saadi, millise suure kala Bunshi kaasa oli toonud, meeldis see teile kõigile. Ent samal ajal pöördusin mina kõigi ümbritsevate poole ja karjusin kõigest kõrist: "Lugupeetud isandad! Kas te õpetaja Kôgit enam ei mäletagi? Laske mind ometi vabaks! Viige mind ometi templisse tagasi!" Aga inimesed käitusid, nagu nad ei saaks millestki aru ning muudkui plaksutasid suurest vaimustusest käsi. Kokk võttis ja pigistas oma vasaku käe sõrmedega mu silmad tugevasti kinni ja võttis paremasse kätte oma läikivaks ihutud noa. Ta pani mu lõikelauale ja tõstis noalöögiks käe, kui ma hirmsas piinas viimase häälega karjusin: "Kas keegi on kunagi nii võtnud surmata Buddha järgijat? Aidake! Aidake!" Aga keegi ei kuulnud. Sel hetkel, kui ma mõtlesin, et nüüd ta tõesti lööb, ärkasin unest."

Kõik panid tema lugu väga imeks, isand Taira aga ütles:

"Kui õpetaja jutu üle järele hakata mõtlema, siis tuleb meelde küll, et selle kala suu kogu aeg liikus, aga häält ei tulnud sealt sugugi. Mõeldagi imelik, et olen oma silmaga midagi niisugust näha saanud." Ta saatis kohe oma kannupoisi koju teatama, et ülejäänud kalasalat järve visataks.

Varsti pärast seda sai Kôgi terveks ning elas veel pikki aastaid, enne kui talle määratud aeg lõpuks täis sai. Mõni aeg enne oma surma olevat ta võtnud oma joonistatud kalad kaasa ning heitnud nad järve, nii et nad olid pildipaberilt ja siidilt vabadusse pääsenud ja vees lõbusalt lupsu löönud. Seetõttu ei olegi Kôgi pilte meie päevini säilinud. Tema õpilane, keegi Narimitsu, olevat küll Kôgi erakordset kunsti edasi kandes endale maailmas nime teinud. Kan'in-palees on tema maalitud vaheseinad ja ühel neist on kujutatud selline kukk, millele üks elav kukk olevat kord kallale tunginud. Niisugune lugu seisab igatahes kirjas ühes vanas raamatus.

UEDA AKINARI (1734–1809) alustas proosa kirjutamist alul üsna tüüpilises poolrealistlikus, niinimetatud "voolava maailma novellide" laadis; oma iseloomuliku laadi juurde jõudis ta alles tunduvalt hiljem.

Akinarit tuntakse põhiliselt kahe hilisema novellikogu põhjal, mis sisaldavad enamjaolt fantastilise koega lugusid. Need on "Vihma ja kuupaiste jutud" – kust on pärit ka "Mu unede karpkala" – ja "Kevad-

vihma jutud". Suurelt osalt vanadele allikatele toetuvate novellide hulgas leidub nii hiina süžeede töötlust kui Jaapani ajaloo episoodide lahtimõtestusi, mida vürtsitab autori oma skeptiline elutarkus.

Eesti lugejale peaks Akinari olema tuttav varem Vikerkaares ilmunud novelliga "Kibitsu pada" (Vikerkaar 1994, nr 8) ja Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi Sõnumitoojas on ilmunud novelli "Sinine rätik" kaudu.

Novelli "Mu unede karpkala" peategelane Kôgi on tõenäoliselt olnud ajalooline isik ning elanud umbes 10. sajandi alguses (Enchô aastad olid 923–930).

Tõlkija

ANTS JUSKE

REALISMI VÕIMALIKKUSEST KUNSTIS

20. sajandi kunstis on realismist rääkimine muutunud omamoodi anakronismiks. Valdav osa meie sajandi nn moodsast kunstist on olnud lakkamatu võitlus realismi vastu. Kui veel enne II maailmasõda liikus kunstimaailmas vähemalt protsentuaalselt nn realistlikke teoseid, siis sõjajärgne kunst on möödunud kõikvõimalike avangardistlike voolude tähe all.

Mõistagi tuleks enne selliseid hinnanguid täpsemalt määratleda, mis asi see realism siis on. Kas on ta stiil, loomingumeetod või hoopis ideoloogia? Viimane taak on realismil tugevasti küljes. 19. sajandi akadeemiline realism oli moodsa kunsti vaenlane number üks – just sellest tuli eemalduda kuni abstraksionismini välja. 1930. aastatel kompromiteerisid realismi totalitaarsed režiimid ning II maailmasõja päevil omandas avangardismi ja realismi omavaheline võitlus poliitilised jooned. Prantsuse vastupanuliikujad olid tihedalt seotud abstraksionistidega, tänu realismi angažeeritusele režiimide poolt pääses

liitlaste võiduga võimule ka abstraktne ekspressionism. Pierre Restany ongi teinud üldistuse, et igasugune realism on angažeeritud kunst.

Realism – tehnika, meetod või stiil

Kuid jätaksime ideoloogiad, sest ka sõjajärgse abstraktse ekspressionismi ekspansiooni Euroopasse maksis kinni USA Riigidepartemang. On siis realism vaid kunstivool, mille õitseage kunstis langes möödunud sajandi keskele? Kõik teised realismid kandsid edaspidi mingit lisanimetust: sotsialistlik, sür, hüper, neo või midagi muud. Marksistlik definitsioon eeldab realismilt "tegelikkuse elutruud kujutamist", "tüüpilisi karaktereid tüüpilistes olukordades" jms. Mäletatavasti haaras sellest ebamäärasest definitsioonist kinni prantsuse marksistlik esteetik Robert Garaudy, formuleerides "piirideta realismi" teooria. Tõepoolest, mille poolest on Picasso analüütilise kubismi perioodi portreed ebatüüpilisemad kui Repini või Vasnetsovi omad.

Siinkohal tuuakse sisse realismi kui stiili ja meetodi kategooriad. Enamik teoreetikuid (näiteks tuntud realismiuuriija Linda Nochlin) ei pea realismi üldse stiiliks, kuna realism on reaalsuse jäljendamise mehhaaniline viis. Kuid juba motiivi valikul tuleb ka päevapiltlikul sisse subjektiivne moment.

Hädas olid ka marksistid, kes ei suutnud kunstnikele kuidagi ette vedada piiri, kus lõpeb naturalism ja algab realism. Lugesdes 1950. aastate stalinistlikku kunstikriitikat, ei saa verbaalsetest instruksioonidest kuidagi aru, mida need kunstnikud tohivad ja mida nad ei tohi teha. Formalism oli muidugi surmapatt, kuid taunitud olid ka naturalism ja nn fotografism. Tegelikult funktsioneeris sotsialistliku realismi kaanon täpselt samamoodi nagu ikoonimaalis, mis sisaldas nii kirjalikke kui ka pildilisi instruksioone (nn litsevõje podlinniki). Kõigisse kunstikõrgkoolidesse saadeti vastavad maalinäidised "õigest" kujutamisviisist või -meetodist.

Lääne kunstiteaduses ongi realismi mõistetud kindla kujutamiseviisina, mis püüab võimalikult täpselt kopeerida natuuri. Ideoloogilised aspektid või siis kõik need "tüüpilised karakterid" on olnud olulised

rohkem marksistlikule esteetikale. Kõige laiemalt seostub realistlik traditsioon renessansis väljatöötatud tsentraalperspektiivse kujutisega, mis dikteeris euroopalikku maalitraditsiooni neli sajandit. See on piisav aeg, et üks kunstikonventsioon kinnistuks kultuurilises teadvuses "realistliku" kujutamiseviisina. Siiani samastub see realism meie teadvuses "õige" kujutamiseviisina, tinglikud, sümboolsed, deformeeritud jne kujutised on kõike seda just selle realistliku kujutise suhtes.

Loomulik taju või kokkulepe

Juba vilksas sisse sõna "konventsioon". Realistliku ja tsentraalperspektiivse kujutise "õigsuse" hindamisel eristuvad kunstiteoorias kaks koolkonda: pertsepsionistid ja konventsionalistid. Jämedalt öeldes väidavad esimesed, et "realistlik" kujutis on "õige", kuna ta vastab kõige täpsemalt meie loomulikule nägemistajule. Teised väidavad, et tsentraalperspektiivne kujutamiseviis on samasugune konventsioon, nagu seda on kõikvõimalikud teised projektsiooniviisid, nagu näiteks ortogonaalne projektsioon, aksonomeetria või nn ümberpööratud perspektiiv. Nende kahe koolkonna kõige markantsemateks esindajateks on vastavalt Ernst Gombrich ja Nelson Goodman. Gombrichi üks lemmiknäidetest on see, kuidas tsentraalperspektiivseid kujutisi on kasutatud isegi kohtus tõendusmaterjalina: näiteks joonistatud pildilt on selgesti näha, et kahtlustatav ei saanud selle maja nurga tagant tulistada. Konventsionalistid seevastu väidavad, et loomulik taju ja pilditaju on kaks erinevat asja. Inimene küll näeb tsentraalperspektiivset kujutist, kuid esiteks töödeldakse võrkkesta kujutist juba taju kompensatoorsete mehhanismidega, teiseks sünnib kujutis, mida me näeme, silma ja aju koostööl. Hoopis kaalukamad argumendid konventsionalistide kasuks leiduvad pilditaju kultuuridevahelistest uurimustest. Klassikalised on W. Hudsoni katsed, kus Aafrika pärismaalastele, kel puudus kokkupuude euroopalike piltidega, näidati erineva sügavusega pilte. Selgus, et nad ei taju kujutises perspektiivi, st nad tajuvad pilti tasapinnaliselt. Edasi: kui tsentraalperspektiiv on loomulikust tajust lähtuv kujutamiseviis, miks kulus siis renessansis nii palju aastaid, enne kui õpiti selgeks realistlik kujutamine.

Loogilisem on arvata, et kujutise "realistlikkus" on kultuuriline konventsioon. See, mida üks või teine kultuur peab realistlikuks, sõltub kultuuris juurdunud harjumusest piltide tajumisel. Keskaegne ikoon tundub meile oma kohmakate ja deformeeritud figuuride ning nihestatud perspektiiviga tinglik ja ebaloomulik. On aga alust arvata, et keskaja inimene ei näinud siin mingit tinglikkust, vastupidi, see oligi tema jaoks realism. Täpselt nagu lapsed ei saa aru, miks täiskasvanud naeravad nende joonistuste üle – nende jaoks on kõik nagu "päris". Muidugi võib vastu vaielda, et keskaja maailmavaade välistas looduse jäljendamise, kuna tõeline reaalsus asus teispooluses, kus puudusid füüsilise ruumi karakteristikad. Kuidas aga seletada hämmastavaid kokkulangemisi kujutamiseviisis erinevates kultuurides, samuti laste ja vanade meistrite võtetes ruumi kujutamisel? S. Edgerton on tõenäoliselt kõige paremini kogu probleemi kokku võtnud järgmiselt: "Kuigi kaasaegne teadus väidab, et perspektiiv vastab geomeetriselt sellele, kuidas valguskiired projitseeruvad silmas, pole mingeid tunnuseid sellise struktuuri aprioorsest olemasolust meie teadvuses, mis lubaks perspektiivse kujutise intuiivselt üle kanda pildile." Alles siis, kui renessansis tekkis alternatiivne kujutamiseviis, võis Vasari keskaja maali kohta kirjutada, et "selle kuiva, saamatu ja ühetaolise maneeeri saavutasid nad mitte teadmise, vaid tol ajal ühelt maalijalt teisele üleantud tavadega, ilma igasuguse mõtteta joonistuse parandamisest, koloriidi ilust või ükskõik millisest otsingust". Kui aga kultuuris kehtib ainult üks kanooniline kujutamiseviis, siis on see kindlasti "realistlik".

"Realism" kui emakeel

Mida siis nüüd kõigest sellest arvata? Ühelt poolt on selge, et meie kultuuris käibivad kujutised alates televiisoripildist ning lõpetades reklaamplakatitega on puhas pildikonventsiooni küsimus. Mõõngem siiski, et tsentraalperspektiivne n-ö realistlik kujutis on vaatamata kõigile avangardistlikele ja abstraktsetele eksperimentidele siiani valdav pildi tajumise konventsioon. Vaatamata isegi sellele, et "kõrgest" kunstist on ta tõrjutud olmetasandile. Ta on ikkagi meie emakeel –

selles tähenduses, nagu mõistavad keelt semiootikud. Võib olla nõus, et realism pole traditsioonilises tähenduses stiil, vaid mehhaaniline meetod asendamaks meile päris reaalsust. Samas on aga inimestel kohutav kirg asendada päris reaalsust hüperreaalsusega, luua endale mingi *simulacrum*. Ja siin on tsentraalperspektiivne (meie mõistes realistlik) kujutis asendamatu. Ta on midagi reaalsemat, kui seda on teine (Ch. Pierce'i klassikalise märgitüpoloogia järgi), tinglikum märk sõna ehk sümbol. Lotman on kirjutanud, et sõnaga saab manipuleerida, isegi petta, kuid kujutis on oma denotaadiga niivõrd seotud, et mingi asja kujutis on Gombrichi meenutades suurem argument kui sõna ka kohtulaua ees.

Meie tänane päev näitab, et inimkonna lapsemeelne kirg simuleerida reaalsust leiab üha täiuslikumaid vahendeid. See koht, mille täitis siiani käibivas konventsioonis neli sajandit realistlik maalikunst, täienes veelgi esmalt fotograafiaga, siis elavate piltidega, nüüd aga virtuaalse reaalsusega. Kõike ühendav sõna on hüperreaalsus, sest inimesed vajavad sellist reaalsust, mis oleks nõks "reaalsem" kui reaalsus ise. Siin näibki peituvat ka sotsialistliku realismi massikultuuriline efekt: enne ideoloogilist efekti tuleb kindlasti reaalsuse simulatsiooni efekt. Kompuuteriseeritud pildimaailma efekt on midagi analoogilist – seda enam, et reaalsuse simulatsioon on tänaste vahenditega peaaegu absoluutne. See, mida 1960. aastatel saavutati keemiliste hallutsinogeenidega (inimene ei erista teatud tasemel enam reaalsust ja hallutsinatsiooni), tehakse ära täiesti normaalses seisundis.

Reaalsuse simulatsiooni tehniline arsenal pole alates *camera obscura*'st jätnud puutumata ka kunste. Kindlasti võib näiteid tuua veelgi varasematest aegadest. Küsimus on ainult selles, mida ühe või teise leiutisega peale hakata. Lotman on viidanud, et kinokunst algas hetkest, mil keegi võttis käärid, et hakata mehhaaniliselt jäädvustatud kujutist oma suva järgi lõikuma. Kas ongi äkki see hetk, mil sureb realism ja sünnib kunst?

KRISTIINA ROSS

??? -- Bern 1935 -- Tartu 1995

Lugedes 14. mail 1935 ette Berni protsessi kohtuotsust "Siioni tarkade protokollide" asjus, sõnastas kohtunik Walter Meyer oma hinnangu kogu protsessile järgmiselt: "Ma loodan, et saabub aeg, mil mitte keegi enam ei mõista, kuidas võis 1935. aastal peaaegu tosin muidu igati arukat ning kaine mõistusega inimest kaks nädalat ühes Berni kohtus pead murda nende niinimetatud "Protokollide" ehtsuse või ebaehtsuse üle, mis, vaatamata kahjule, mida nad juba on tekitanud ja veel tekitada võivad, pole ometi midagi enam kui naeruväärne totrus."¹

Et kahju, mida sedasorti naeruväärne literatuur aitab tekitada, on naljast rohkem kui kaugel, selles võis maailm veenduda järgnenud kümmekonna aasta jooksul, jälgides juutide saatust Saksamaal. 60 aastat hiljem siin, Eestimaal, oleme sunnitud tõdema, et aeg, millest too kohtunik unistas, pole ikka veel saabunud: peaaegu tosin muidu igati arukat ja kaine mõistusega inimest murrab juba aasta otsa nii kohtus kui ajakirjanduses pead ikka nendesamade

totrate "Protokollide" pärast. Lihtinimesel tekib paratamatult küsimus: on's need "Protokollid" ikka nii tottrad või on naeruväärne pigem see, et nendest nii palju räägitakse, või on kogu asja uba hoopis milleski muus?

Tartu 1995

1993. aasta kevadel ilmus Eesti raamatupoodidesse "Siioni tarkade protokollide" uus väljaanne, mis oli tegelikult 1934. aasta väljaande kordustrükk. Esimesena reageeris sellele kirjastuse "Aviv" direktor Elhonen Saks, üritades raamatut poodidest ära korjata. Tema tegevus äratas eestlastes imestust, sest Eesti tavakodanik polnud niisugusest raamatust midagi kuulnud ega taibanud seetõttu üldse, milles asi seisab.

Kui uue üllitise tagamaid uurima hakati, selgus, et "Protokollid" oli kirjastanud aktsiaselts Demokraatlik Trüki-vabadus, mis oli loodud nimme selle raamatu kirjastamiseks ning likvideerus kohe, kui raamat oli müügile saadetud.

1 Siin ja edaspidi toodud tsitaadid on tõlgitud väljaandest *Urs Lüthi, Der Mythos von der Weltverschwörung. Die Hetze der Schweizer Frontisten gegen Juden und Freimauer – am Beispiel des Berner Prozesses um die "Protokolle der Weisen von Zion". Helbing & Lichtenhahn, Basel und Frankfurt am Main, 1992*. Teiseks materjali allikaks on olnud Norman Cohni raamat "Warrant for genocide. The Myth of the Jewish world-conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion", mille esmatrükk ilmus 1967. a (paraku on kasutada olnud vaid teose venekeelne tõlge *Moskva, 1990*).

Aktsiaseltsi moodustanud füüsilised isikud selgitati siiski välja. Juudi kogukond kaebas asja Tartu linnakohtusse, süüdistades kirjastajaid juudivastase vihaaenu õhutamises. Kirjastajad väitsid kohtus, et nad taotlesid ainult majanduslikku kasu. 3. aprilli kohtuotsusega 1995 mõisteti kirjastajad õigeks, tuginedes põhjendusele, et raamat on eesti keeles varemgi ilmunud ning raamatukogudes niikuinii kättesaadaval. Juudi kogukond esitas apellatsiooni, paludes keelata raamatu levitamise. Oktoobris 1995 mõistis Tartu ringkonnakohus raamatu hävitamisele.

See kohtuotsus põhjustas tohutu vastukajatormi. Ägedas ajakirjanduslikus diskussioonis pole siiski keegi õigustanud või pooldanud raamatu ilmumist. Vaidlus on käinud tegelikult selle ümber, kas mis tahes raamatut tohib hävitada või on raamatu hävitamine isenesest barbaarne tegu, sõltumata sellest, mis raamatuga on tegemist. Vaidluse käigus on edasi-tagasi lennanud üsnagi vängeid süüdistusi. Aeg-ajalt on jõutud selleni, et raamatu hävitamise vastaseid süüdistatakse rahvusvahelise antisemitismi käsiluses, hävitamise pooldajaid aga sionismi tööriistaks olemises. Kõlama kipub ähvardav hää: õnnetu Eesti on langenud mingi (ükskõik kumma) ülemaailmse salasepitsuse ohvriks.

"Protokollide" tausta arvestades on niisugune asjade käik igati ootuspärane. Kes tahes tolle pamfleti autor ka oli ja mis tahes tema konkreetne eesmärk ka oli, intrigant oli ta igatahes ja nõnda võib ta nüüd hauas rõõmuga käsi hõõruda. Tema sajanditagune töö kannab Eestis jälle rikkalikku vilja: hulk kons-

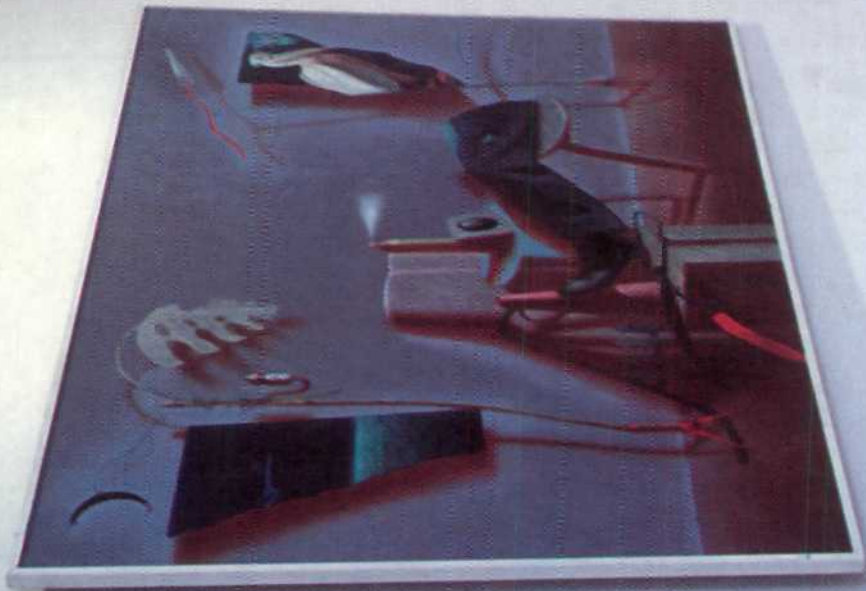
piratsiooni-teooriaid on taas ellu ärganud, jälle kahtlustatakse, süüdistatakse ja kakeldakse.

"Protokollid" ise

"Protokollide" esimeseks trükiväljaandeks on 28. augustist 3. septembrini 1903 Peterburi ajalehes "Znamja" ilmunud variant pealkirjaga "Juutide maailmavallutuse programm" (*Programma zavoevanija mira evrejami*). Ajalehe väljaandjaks oli antisemiidina tunud P. A. Kruševan, kes paar kuud enne "Protokollide" ilmumist oli osalenud Kišinjovi pogrommi organiseerimisel. Väljaandja sõnul oli tegemist prantsuskeelse dokumendi tõlkega. Eraldi brošüürina ilmusid "Protokollid" esimest korda Peterburis 1905. aasta detsembris pealkirja all "Meie hädade juured" (*Korenj naših bed*), alapealkirjaga "Milles peituvad kogu tänapäeva Euroopa ja eriti Venemaa sotsiaalse korralageduse juured. Katkendid Ülemaailmse Vabamüürlaste Liidu vanadest ja kaasaegsetest protokollidest". Samal, 1905. aastal ilmusid "Protokollid" vene müstiku ning kirjaniku Sergei Niluse raamatu "Suur väikeses ja antikristus kui lähedane poliitiline võimalus" (*Velikoje v malom i antihrist kak blizkaja polititšeskaja vozmožnostj*) teise trüki lisana. Hilisemate väljaannete aluseks saigi just S. Niluse raamat.

"Protokollid" kujutavad endast väidetava juudi salavalitsuse istungite protokolle, kus kirjeldatakse juutide maailmavallutuse plaane. Juudi maailmavalitsuse liikmeid nimetatakse tekstis "Siioni tarkadeks". Ehkki tekst on üsna

teise - tees

Ants Juske.
Ideenäitus "Socium".
Ando Keskkülla ja
Tony Virve
maaild.
Tekest Hasso Krull.
1996.

Ants Juske, "Socium",
Ideenäritus "Socium",
Audiivisuaalne
kompositsioon
"Maalikumstnike
vestlus",
1996.

kaootiline ning raskesti jälgitav, võib 24 protokollist välja tuua kolm põhiteemat: liberalismi kriitika, juudi-vabamüürliku maailmavallutuse meetodid ja saabuva maailmariigi kirjeldus.

Juudid olla juba sajandeid töötanud selle nimel, et koondada kogu poliitiline võim Siioni tarkade kätte. Sel eesmärgil on kõikides riikides organiseeritud vastuhakke ja õhutatud rahulolematust, provotseeritud sõdu, soodustatud majanduslikku kaost, prostitutsiooni, joomarluse ning ateismi levikut ja muid pahesid. Juudid on oma võimu alla saanud vabamüürlaste loožid ja muud salaorganisatsioonid. Mittejuutide võimaliku vastupanu murdmiseks on loodud kaitsesüsteemid. Näiteks on ehitatud suuremate pealinnade alla metrood, et mittejuutide tõsisema vastuhaku korral pealinnad õhku lasta. Nüüd on eesmärk juba peaaegu saavutatud. Juudid on saanud nii kohtud, haridussüsteemi kui raha oma kätte; vabamüürlaste loožide kaudu on kogu maailma poliitika täiesti juutide kontrolli all.

Suur osa "Protokollidest" on pühen datud saabuva maailmariigi kirjeldusele. Selles riigis, mida valitseb Taaveti soost juudi valitseja, on kõik inimesed juudi usku. Rahvas on poliitikast eraldatud. On kehtestatud range tsensuur. Igasugune liberalism on kõrvaldatud ning kõigilt nõutakse tingimusteta kuulekust. Tänu rangele korrale valitseb riigis majanduslik õitseng, pole ei tööpuudust ega joomarlust. Rahvas on rahul ja igauks teeb nurisemata oma tööd. Valitsemiseks pole tarvis enam kasutada vägivalda ja Siioni riik kestab igavesiti.

"Protokollide" algupära

"Protokollide" originaalteksti kohta liikus alguses erinevaid jutte. S. Nilus väitis 1905. aasta väljaandes, et algvariant olla väga salajasel viisil kõrvaldatud mingi Prantsusmaal asunud sionistliku organisatsiooni arhiivis asuvast protokollide raamatust ja tõlgitud 1901. aastal prantsuse keelest vene keelde. Teisalt väidab ta sealsamas raamatus, et olla protokollid saanud ühelt naiselt, kes varastanud need kelleltki väga tähtselt Prantsuse vabamüürlaselt. 1917. aasta kordusväljaandes kirjutab Nilus, et nüüdseks olla talle selgunud protokollide tegelik päritolu: need polevat midagi muud kui jumalavastase Iisraeli maailmavallutuse strateegiline plaan, mille on välja töötanud juudi rahva juhid pikkade sajandite jooksul, mil juudid on olnud teiste rahvaste hulka laiail pillutatud, ning mille kandis vanemate nõukogule ette "maapao vürst" Theodor Herzl tema enese poolt organiseeritud esimese sionistliku kongressi päevil 1897. aasta augustis Baselis. (Siinjuures tasub meenutada, et sionistide kongressi ametlik keel oli saksa keel, kongressil ei osalenud ühtki Prantsuse delegaati ja Herzl ise oli Austria juut, mistõttu orinaali prantsuskeelsus osutub selle versiooni taustal üsna raskesti põhjendatavaks.)

Eri väljaandjad või "Protokollide" ehtsuse kinnitajad pakkusid välja ka igasuguseid muid selgitusi. Näiteks väideti, et protokollid saanud keegi vene spioon Baseli kongressi stenografistilt; protokollid näppas kellegi vabamüürlase naine või tütar oma kodust; protokollid leiti Herzli kodust Viinis; protokollide

autoriks on hoopis juudi kirjanik Ahad Ha'am, kes kirjutas need vanaheebrea keeles ja luges "asjassepühendatutele" ette 1890. aastal Odessas jne.

Esimesena tõi "Protokollide" päritolu selgust Inglise ajakirjanik, "Times'i" Konstantinoopoli-korrespondent Philip Graves, kes avaldas "Times'i" 1921. aasta 16.–18. augusti numbrites artikliseeria, kus ta näitab, et suur osa tolle raamatu tekstist kattub 1864. aastal anonüümsena ilmunud Napoleon III vastase pamfletiga, mis kandis pealkirja "Machiavelli ja Montesquieu' dialoog põrgus ehk Machiavelli poliitika 19. sajandil" (*Dialogue aux enfers entre Machiavel et Montesquieu, ou la politique de Machiavel au XIX. siecle*). Pamfleti autoriks oli Maurice Joly, kes avaldas oma raamatu Belgias. Kui Joly üritas raamatut Prantsusmaale toimetada, avastati see ning autor arreteeriti. Joly mõisteti 15 aastaks vangi, raamat konfiskeeriti, säilis vaid mõni juhuslik eksemplar. Seepärast ei saanudki avalikkus "Protokollide" algteksti ära tunda.

Pärast "Times'i" artiklisarja ilmumist pole "Protokollide" võltsituses õieti keegi tõsiselt kahelnud. Berni protsessil sõltumatuks eksperdiks palutud šveitsi kirjanik ja ajakirjanik Carl Albert Loosli pakkus välja ka usutava hüpoteesi "Protokollide" tekkeloo kohta: teksti pani 1890. aastatel kokku mõni Prantsusmaal töötanud Vene ohranka töötajaist. Too anonüümne autor töötles Joly pamfletti, lisades sellele omalt poolt kogu juuditeemaatika. Kompilatsiooni esialgne eesmärk oli seotud kitsalt Venemaa sisepoliitiliste huvidega. Protokolle tsaarile ette sõttes loodeti ivalitise-

jat veenda, et Venemaal reforme nõudvate jõudude taga seisavad tegelikult juudid oma maailmavallutuse plaaniga. See kava kukkus paraku läbi, sest Nikolai II ei võtnud asja tõsiselt.

Eellugu: juudi-vabamüürliku maailmavallutuse müüdi teke

"Protokollid" ei tekkinud muidugi tühjale kohale. Venemaa sisepoliitiliseks mõjutamiseks oleks vaevalt keegi hakanud välja nuputama originaalset konstruksiooni juudi-vabamüürlikust maailmavallutusest. Niisugune konspiratsiooniteooria oli 19. sajandi teiseks pooleks juba välja töötatud ja "Protokollide" koostaja kasutas selle lihtsalt ära.

Õieti võib "Protokollide" fabritseerimise eellooks pidada laias laastus kogu antisemitismi ajalugu. Sõna "antisemitism" kasutas esmakordselt Wilhelm Marr 1879. aastal oma teoses "Antisemitische Hefte", eristamaks varasemat, religiooset juudivaenu kaasaegsest, poliitilisest juudivaenust. Umbusk ja viha juutide kui "võõraste" vastu on teada juba 1. sajandist, mil paganlikud põlisrahvad Aleksandrias ning Damaskuses juudiusklikke taga kiusasid. Selgema vormi võttis religioosne juudivaen kristlike rahvaste seas, kelle hulka juudid pärast omariikluse kaotust 2. saj. laiali pillutati. Eriti hoogustus viha juutide vastu keskaegses Euroopas, kus juute kui Kristuse-tapjaid süüdistati kõikvõimalike õnnetuste põhjustamises (katkud, sõjad, näljahädad). Levinumad olid süüdistused rituaalmõrvades (juudid tapvat kristlaste lapsi, et nende

Ants Juske.
Ideo-aätus "Socium".
Elav skulptuur
"Koolis".
Laps, koolipink,
maakaart,
kunsttaimed.
1996.

Ants Juske,
Ideenäitus "Socium".
Balti-saksa
maalikunst.
Tekst
Hasso Krull,
1996.

eisiti - ise

verd oma usutalitustel kasutada) ja kae-
vude mürgitamisest (juudid mürgitavat
kaeve ja see põhjustabki taude).

Selgemalt poliitilise vormi võtab juu-
divaen alates 18. sajandi lõpu pöörde-
listest murrangutest ning muutustega
kaasnenuid juutide ametlikust emantsi-
patsioonist. 1776 kuulutati juudid teis-
tega sündamatu tunnistuse- ja usuvabadu-
se läbi esimest korda võrdseks USA-s.
Prantsusmaal saavutasid juudid võrdõi-
guslikkuse 1791. aastal. Preisimaal kuu-
lutas 1812. aasta emantsipatsiooni-
määrus juudid riigi ametlikeks kodani-
keks (hiljem nende õigusi taas kärbiti).

Lahedamates oludes läksid juudid,
kes varem olid olnud paljudelt eluala-
delt kõrvale tõrjutud, uuendustega kii-
remini ja otsustavamalt kaasa. Seetõttu
osutus juudivaenu õhutamise konser-
vatiivselt meeletatud poliitikutele käe-
päraseks toeks oma vastaste materda-
misel. Esimest korda mainitakse juutide
maailmavallutuse plaane 19. sajandi al-
guses: 1806. aastast pärineb Firenze sõ-
javäelase Jean-Baptiste Simonini kiri
prantsuse vaimulikule Abbe Barruelile,
milles leidub järgmine mõte: juudid on
sisse imbunud katoliku kirikusse ja ka-
vatsevad kohe-kohe hävitada kogu
Bourbonide dünastia; nende lõppees-
märgiks on saja aastaga saada kogu
maailma valitsejaks. 1844. aastal ilmus
juudi rahvusest Inglise riigitegelase
Benjamin Disraeli raamat "Coningsby",
mille ühes katkendis kirjeldatakse nal-
jatamisi, kuidas juudi aristokraat liigub
mööda Euroopa riike, saamaks laenu
Vene valitsusele, ja seab asjad nii, et
kõikjal tuleb võimule mõni juudi minis-
ter. Seda katkendit hakkasid juudivasta-
selt meeletatud poliitikud mõnuga

tsiteerima. Anitsemitismi klassikaks ku-
junes ka saksa ajakirjaniku Hermann
Goedsche 1868. aastal ilmunud ro-
maan "Biarritz", eriti selle peatükk "Pra-
ha surnuaial", kus kirjeldatakse Iisraeli
12 suguharu esindajate õist kohtumist
kalmistul, mille käigus koostatakse
plaan, kuidas juudid tõusevad maailma
valitsejaks ning teevad kõik teised rah-
vad oma orjadeks. Salajast nõupidamist
kuulevad pealt kaks meest, kes vannu-
vad vastastikku pühendada kogu oma
elu kuratliku juudi vandenõu nurjami-
sele. Peatükk ilmus eraldi brošüürina
pealkirjaga "Rabide jutuajamised" (*Rab-
binerreden*).

Teiselt poolt kahtlustati maailmaval-
lutusplaanides ka vabamüürlasi. 18. sa-
jandil tekkinud vabamüürlus oli oma
algaastail progressiivse intelligentsi hul-
ka kuuluvate inimeste ühendus. Vaba-
müürlasi oli kõigi Euroopa riikide
valitsusis ja nad mängisid liberaalsete
ideede võidulepääsemisel olulist osa.
19. sajandil kaotas vabamüürlus oma
poliitilise tähenduse: liberaalses riigis
said loožidest humanitaarse seltskonna
esoteerilised salaorganisatsioonid.
Prantsusmaal säilitas vabamüürlaste
suurloož kolmanda vabariigi päevil siis-
ki poliitilise aktiivsuse. Kui avalikkuse
ette jõudsid sajandi lõpul kuulused va-
bamüürlaste tihedatest sidemetest
Prantsuse Sõjaministeeriumiga, puhkes
poliitiline skandaal.

Liikmete vaikimistöötus ning loožide
kinnisus äratasid profaanides umbusku
ning põhjustasid kõiksugu kuulujutte.
Pealegi oli teada, et vabamüürlaste loo-
žid moodustasid rahvusvahelise ühen-
duse; samuti oli üldtuntud tõik, et
tõepoolest kõikides riikides oli vaba-

müürlasi olnud väga tähtsatel poliitilistel positsioonidel. Seetõttu hakati muidugi ka vabamüürlust maailmavallutuse plaanides kahtlustama. Vabamüürliku maailmavallutuse müüt oli läinud liikvele juba 18. sajandi lõpukümnendil.

Nüüd jäi ainult üle need kaks maailmavallutust taotlevat salaorganisatsiooni – vabamüürlik ja judaistlik – kokku panna. See oli mõnevõrra keeruline, sest 18. sajandil polnud juute loozidesse vastu võetud ja ka 19. sajandil võeti neid ainult teatud tüüpi loozidesse. Asja tegi kergemaks tõik, et 1843. aastal rajati New Yorgis juudi organisatsioon "Bnei Brith", mil oli väliselt palju ühist vabamüürlike loozidega. Organisatsiooniliselt polnud too ühing vabamüürlusega seotud, kuid see ei takistanud soovijaid judaismi ning vabamüürlust kokku liitmast. 1869. aastal jõudiski Gougenot des Mousseaux oma raamatus "Juut, judaism ja kristlike rahvaste judaiseerimine" (*Le juif, le judaïsme et la judaïsation des peuples chrétiens*) järeldusele, et maailm on langetamas kuradikumardajate salaseltsi ohvriks: juudid ja vabamüürlased kaovad üheskoos hävitada kristluse. Juudi-vabamüürlikule ühisorganisatsioonile oligi alus pandud. Terimini "juudi vabamüürlus" lasi käibeled Edouard Drumont oma 1886. aastal ilmunud ja suure populaarsuse võitnud raamatus "Juudi Prantsusmaa" (*La France juive*).

"Protokollid" ideoloogilises käibes

Neid, kes "Protokolle" oma huvides on kasutanud, pole ei nende tekkelugu ega

ehtsus tegelikult kunagi huvitanudki. Või mida peakski "ehtsus" antud juhul üldse tähendama? Kas lihtsalt seda, et "Protokollide" autor on juudi rahvusest, või tõesti seda, et eksisteerib mingi sajandite pikkuse ajaloo juudi salavalitsus, kes juhib kogu maailma asjade kulgu ning kelle istungite protokollidest nood kirjutised on võetud? Seda viimast hüpoteesi oleks kellel tahes väga raske tõe pähe võtta, kui püüda asja vähegi konkreetsemalt ette kujutada. Sajanditepikkusesse salavalitsusse saab uskuda ainult siis, kui anda sellele müütilised mõõtmed.

Nii kirjutab isegi Hitler "Mein Kampf'is": "...on täiesti ükskõik, missugusest juudi ajast need paljastused pärinevad, otsustav on hoopis see, et nad avalikustavad lausa hirmuäratava selgusega juudi rahva olemuse ja taotlused ning heidavad valgust nende sisemisele seotusele ning lõplikele eesmärkidele." Sama tunnistab ka Alfred Rosenberg eessõnas "Protokollide" järjekordsele väljaandele 1933. aastal. "Tänapäeval ei saa tuua enam juriidiliselt pädevaid tõestusi "Protokollide" ehtsuse kohta", kuid: oluline polegi mitte "Protokollide" niinimetatud "ehtsus", vaid neis kajastuv "sisemine tõde".

Nagu öeldud, ei suutnud "Protokollid" täita funktsiooni, milleks nad arvatavalt kokku olid pandud: Venemaa sisepoliitikas neid kasutada ei õnnestunud. Esialgu ei äratanudki raamat avalikkuses erilist huvi.

"Protokollide" õitseaeg saabus alles pärast I maailmasõda. Nii Venemaa kodusõja rindel kui sõjajärgsel Saksamaal pakkus masendusmeeleolu soodsat pinnast uskumusele, et kohutaval olukor-

Ants Juske.
Ideenäitus "Socium".
"Uude kodusse".
Sulev Teppart,
Tuuliki Pelli,
Gustav ja Helga Kalev.
Moöbel Tallinna Moöblimaajast.
1996.

Ants Juske, "Socium"
Ideenäitus "Socium"
Elavad skulptuurid
"Söömaacg"
Nõmme
lastekodu lapsed,
söögilaud,
1996.

ral, millesse on sattunud, peab olema mingi "tegelik, peidetud põhjus". 1918–1920 Venemaal toimunud pogrommides ning Saksamaal pead tõstva natsismi propagandas oli "Protokollidel" oluline osa.

Kuna nii bolševike kui menševike parteis oli kõrgetel kohtadel ebaproportsionaalselt palju juudi rahvusest inimesi, oli Vene valgete armees "Protokollidel" hea minek. Nende sisu aitas ümbritsevat koletuslikku kaost ilusti paika panna. Kõik, mis oli juhtunud, oligi just see, mida "Protokollides" kirjeldati: Siioni tarkade kavala tegutsemise tulemusena oli Venemaa hävitatud ja võimu olid enda kätte haaranud Iisraeli pojad Trotski, Zinovjev, Kamenev.

Kaotaja pool ei saanud niisuguseid ideid siiski eriti ulatuslikult praktikas rakendada. Kuid väidetavalt viisid just Vene emigrandid "Protokollid" Saksamaale, ning seal sattus see tekst võimule tõusva partei teenistusse.

"Protokollid" ja natsism

Saksa natsistliku juudivaenu erijooneks oli rassiteooria rakendamine. Kui antiik- ja keskaegne juudiviha oli tuginevad religioosel võõrusel ning uusaegne propaganda tegeles poliitilise võimu küsimustega, siis nüüd sai juudivaenu aluseks rassiline vastandamine, võõras veri.

Muidugi ei saa väita, nagu etendaks "Protokollid" natsismi levikus ainumääravat osa või mõjutanuks märgatavalt kogu asjade kulgu Saksamaal. Surmalaagreid oleks ehitatud arvatavasti ka siis, kui "Protokolle" poleks ole-

mas olnud. Poliitiline antisemitism ja rassiteooria ühendati enne "Protokollide" tekkimist. Juba 19. sajandi 70-ndail aastail ilmus raamatuid, kus arendati saksa rassi väljavalituse ning erilise teemat käsikäes teesiga, et just juudid on need, kes ei lase sakslastel end teostada. Saksa marurahvusluse eelkäija Paul de Lagarde avaldas 1873. aastal ilmunud teoses mõtet, et juudid tuleb füüsiliselt hävitada nagu haigustekitajad pisikud. Saksa natsismi tähtseoseks sai 1899. aastal ilmunud H. S. Chamberlaini teos "19. sajandi põhialused" (*Grundlagen des 19. Jh.*), milles inimkonna ajalugu kirjeldatakse kahe vastandliku rassi, vaimsust kandva saksa rassi ja materiaalsust esindava juudi rassi pideva võitlusena. Need kaks on ainsad puhtad rassid, kõik teised moodustavad "rahvaste kaose". Ajaloo vältel on juudi rass kogu aeg üritanud kõiki teisi iseendale allutada, aga kui kordki anda talle tõsine vastulöökk, siis õnnestub saksa rassil rajada uus maailm, milles üllas vaimsus on ühitatud kaasaegse tehnoloogia ning teaduse saavutustega ja endisaegse patriarhaalse külaeluga.

Chamberlaini teosel, Lagarde'i pisku-metafooril ja muudel sedalaadi kirjutistel oli Hitleri võimuletulekul kindlasti suurem osa mängida kui "Protokollidel". Aga "Protokollid" sobisid lihtsalt selle kõigega suurepäraselt kokku. Ja kui Chamberlaini ja Lagarde'i ning teiste marurahvuslaste teoseid loeti kui (sõltuvalt lugejast, kas nõmedat või vaimustavat) propagandat, siis "Protokolle" pidasid paljud autentseks materjaliks, mis otseselt tõestab juutide "süüd". See raamat oli üks lüli hullumeelsuses, mis päadis surmalaagritega.

Bern 1935--1937

Seetõttu on mõistetav, et just "Protokollide" avaldamise ning levitamise vastu on juudid algatanud mitmeid kohtuprotsesse. Esimesed protsessid toimusid juba 20ndatel aastatel, kohe kui "Protokollid" Lääne maailmas levima hakkasid.

Olulisim protsess "Protokollide" asjus toimus Bernis 1935–1937 Berni protsess on oluline seetõttu, et seal kutsuti eraldi eksperdid tõestama "Protokollide" võltsitust, mistõttu kogu "Protokollide" ajalugu selgitati kõige üksikasjalikumalt välja just Berni protsessi aegu.

Tollasest Šveitsi elanikkonnast moodustasid juudid ainult 0,44 %, mistõttu mingist "juudiküsimusest" ei saanud Šveitsis juttugi olla. Kuid natsionaalsotsialistlik Rahva Rinne (*Nationale Front*) püüdis oma häälekandja "Eidgenoss'i" kaudu ka Šveitsis natslikke ideid levitada. Berni protsess oligi tegelikult suunatud kaasaegse antisemiitliku laine vastu tervikuna, mitte niivõrd "Protokollide" ühe või teise väljaande vastu.

Juudid valimistasid protsessi hoolikalt ette. Süüdistuse aluseks võeti Berni kantonis kehtiv sopakirjandust keelav seadus. Sellele tuginedes esitasid Iisraeli Kultuseühing Bernis, keda esindas G. Brunschvig, ja Šveitsi Iisraeli Koguduse liit, keda esindas professor H. Matti, trahvinõude seoses "Protokollide" levitamise ja propageerimisega Šveitsi natsistlikus ajalehes "Eidgenoss". Süüdistuses nimetati lisaks "Protokollidele" veel kaht antisemiitlikku kirjutist. Kokku esitati süüdistus viiele inimesele.

Kuigi kogu protsessi keskmeks kuju-

nesid "Protokollid", tasub siinkohal ära tuua paar katkendit ka teistest süüdistuses mainitud kirjutistest, andmaks tänapäeva lugejale aimu, missuguseid vorme võttis antisemitism 30-ndate aastate Euroopas ja missuguses soustis "Protokolle" tol ajal serveeriti. Artiklis "Šveitsi tütarlaps, hoidu rüvetava juudi eest!", mis ilmus ajalehes "Eidgenoss", kirjutati: "Juut, kes tänapäeval on enda kätte kuhjanud ja ahnitsenud 80% meie rahva varast, pole tööpuudust esile kutsunud mitte ainult selleks, et oma kuratlike marksistlik-leninistlike organisatsioonide kaudu kasutada puudustkannatavaid töölisi tööriistana aaria rahvaste vastu suunatud nurjatute plaanide elluviimisel, vaid ka selleks, et sundida meie naisi enda ette põlvili laskuma. Kaubamajades ja kõigis oma ettevõtetes oskab juut väikese palga abil panna meie heledapäiseid naisi pidama kõlvatut kõrvalametit. Nõnda sunnib ta kunstlikult esilekutsutud ajapuuduse abil aaria tütarlapse oma käte vahele viskuma ning kasutab teda siis häbitult oma himude rahuldamiseks, loomulikult ilma et ta kas või hetkegi mõtleks sellele, et jätab endast maha seesmiselt murtud inimese. Sest juudi erootika on koletislik ja ta kasutab seda, tuginedes oma rahvuslikule talmudistlikule õpetusele, ühtaegu ka võitlusvahendina mitte-juudi rahvaste vastu /.../ Kui asi puudutab mõne naise vallutamist, kes teda erutab, siis ei tunne ta mingeid takistusi, mingeid tõkkeid. Raha ja kõikvõimalikke suhteid kasutades läheneb ta aaria naisele, kes teda – semiidi ja idamaa ristandit – oma heledapäisusega hullumeelsuseni erutab. Aga armastust see juut tolle naise vastu ei

teisiti - ise

Ants Juske.
Ideenäitus "Socium".
Rein Tammiku
maal "Visarid"
ja Hasso Krulli tekst.
1996.

t-E-i-s-e-t-E-i-s//i//t-i

Ants Juske. "Ideenäitus "Socium".
Rein Tammiku
maal "Ohtu
rohelistes foas"
ja Hasso Krulli tekst.
1996.

tunne, tema ainsaks sooviks on oma kiimalisust rahuldada. Arstid ja hoolekande töötajad on mõnikord kuulnud pihtimusi sellest, mida nood naised oma järeleandlikkuse tundidel on pidanud kannatama, mida nende hing on kibedusega tundnud saatuse vastu, mis on tõuganud nad võõra käte vahele. Igaüks, kes on kordki mõne niisuguse tütarlapsena vestelnud, teab, et juudi armuelul pole midagi ühist mitte-juudi armueluga. Oma ohjeldamatu erootilisuse poolt ülespiitsutatuna püüab ta end aina rohkem ja rohkem erutada. Ta ei tunnista mingeid piire oma seksuaal-elus, mis sageli päädib koguni brutaaalse sadismiga. Ja naine, kes häda sunnil on talle andunud, purustatakse hingeliselt ja kehaliselt /.../" Kolmas süüdistuses mainitud kirjutis sisaldas muu hulgas niisugust lõiku: "Meie, natsionaalsotsialistlikud vandevennad, hoiame vankumatult kinni veendumusest, et kõigi meie orgaanilise rahvakeha haigusilmingute taga, marksismi ja klassivõitluse taga, defaitsismi, patsifismi, sõjaväeteenistusest keeldumise taga, teadlikult ebarahvuslike kunsti- ning teadus-asutuste taga, ateistliku liikumise taga, kohaliku majanduselu plaanipärase häirimise taga, kõlvatu kirjanduse, äraspidise kasvatustöö ja parteilise korrupsiooni taga seisab ikka ja alati üks ja seesama haigusetekitaja: rahvusvaheline juut."

Hagejaid ei huvitanudki niivõrd süüdimõistev otsus, kuivõrd avalik arutelu antisemitismi üle. Kogu protsessi käiku kajastati põhjalikult ajakirjanduses. Süüdistav pool pani kohe esimesel istungil ette kutsuda protsessil osalema ekspertid, kes esitaksid oma seisukoha

"Protokollide" ehtsuse küsimuses. Nagu öeldud, ei pidanud pärast "Times'is" ilmunud artiklit keegi "Protokolle" enam ehtsaks, kuid niisugune manööver andis võimaluse veel kord "Protokollide" võltsitust eraldi rõhutada. Eksperte oli kolm: üks hageja-poolne, teine kostja-poolne ning kolmas erapooletu. Kostja-poolse ekspertina esines erusõjaväelasest natsionaalsotsialist U. Fleischhauer, kes kasutas lihtsalt võimalust antisemitistlikuks propagandaks ning kelle sõnavõttu keegi tõsiselt ei võtnud. Kohtuotsuses toonitati veel kord, et "Protokollide" võltsitus on täiesti ilmne. Kuna aga süüdistus oli esitatud hoopis sopakirjandust keelava seaduse alusel, siis mõisteti Silvio Schnell ja Theodor Fischer süüdi sopakirjanduse levitamises ning propageerimises ja karistati neid rahatrahviga. Kolm ülejäänud süüalust mõisteti aga õigeks.

Vaatamata niivõrd pehmele otsusele andsid kostjad asja apellatsioonikohtusse. Berni ülemkohus mõistiski nii Schnelli kui Fischeri õigeks põhjendusega, et sopakirjanduse levitamist keelav seadus puudutab eeskätt noorsugu kõlbeliselt ja moraalselt laostavaid kirjutisi, mitte aga kirjandust, mis avaldab (võib-olla küll samuti soovimatut) mõju teistel aladel, nagu näiteks poliitikas.

Nõnda jooksis Berni protsess juriidilises mõttes ummikusse. Süüdi ei mõistatud kedagi. 1937. aastal, neli aastat pärast Hitleri võimuletulekut Saksamaal, oli tegelikult siiski kõigile selge, milles asi seisab, ning ülemkohtunik Peter pidas vajalikuks kohtuotsusele lisada:

"Sedalaadi rünnakud nagu need, mis sisalduvad süüdistuses mainitud kirju-

tistes, on eriti salakavalad seetõttu, et nad ei ole suunatud mitte juudi usu või üksikute juutide käitumise vastu, vaid rassi kui niisuguse vastu. See, keda rünnatakse tema usu, veendumuste või käitumise pärast, saab ennast argumenteeritult kaitsta, aga juut sunnitakse vaikima, väites, et ta kuulub alaväärtuslikku inimrassi. Kui mõni juut või rühm juute esitab süüdistuse auhaavamises, siis ei võimalda kehtiv protsessikoodeks tal kohtus hagejana esineda. Tähendab, praktiliselt puudub tal tegelik õiguslik kaitse. Võib endalt küsida, kas pikemas perspektiivis oleks võimalik osagi šveitsi rahvast viia niikaugemale, et ta ajakirjanduses ning avalikes selgituskõnedes niisuguseid täiesti ebaõiglasi ja ebapädevaid solvanguid ning rüvetavaid märkusi taunima hakkaks. Esialgu pole siiski mingit alust arvata, et šveitsi rahvas tervikuna (mõned kergeuslikud tulipead välja arvatud) oma sageli kiidetud kaine otsustusvõime selleski küsimuses kaotaks. Kui tavaline šveitslane end "Siioni Protokollide"-laadsetest kirjutistest nii kergesti mõjutada ja üles ässitada laseks, siis oleks nii trükivabadus kui ka teised vabadust puudutavad

põhimõtted muutunud juba ammugi talumatuks koormaks."

Tartu protsess osutus juriidilises mõttes edukamaks, sest meie kehtiv seadusandlus võimaldas käsitleda "Protokolle" rahvuslikku vaenu õhutava kirjandusena, seega karistust vääriva ilminguna. Kindlasti on meeldiv seegi, et osa eesti rahvast asus juutide rahvuslikku solvamist ajakirjanduses ägedalt taunima. Kuid *summa summarum* jääb kogu Eesti "Protokollide"-lugu siiski veidraks arusaamatuseks. Kas praegu, 1990. aastatel sai keegi tõesti tõsimeeli arvata, et "Protokollide"-laadne kirjandus suudab eesti rahva kainet otsustusvõimet kõi-gutada? Või, mis veel hullem, äkki kõi-gutaski, sest millest siis nii ägedad sõnavõttud? Pigem tahaks küll loota, et ajakirjanduses lõkkele lõõnud kirgi toitis hoopis muu kütus ja enamik kirjutajaid pole "Protokolle" lugenudki ega saanud lõpuni aru, mille ümber see lärm käib. Seepärast tuleks intsidentide vältimiseks täpsemalt määratleda, mida siis rahvuslikku vaenu õhutava kirjandusega ikkagi peale hakata, kui ta juba olemas on ja hävitada on barbaarne.

MART VELSKER

VAREMED, TASANDIKUD, PÜRAMIIDID Uidang Eesti nüüdisluules

1

Miks pole senini püütud kirjanduslooks kirjutada viimase kümmekonna aasta eesti luulet? On tehtud olulisi tähelepanekuid üksikküsimuste kohta ning mõned kultuurisituatsiooni üldistuskatsed, aga üksiku ja kõige üldisema vahele jääv ala on peaaegu katmata. Sealt leiame eelkõige vaid Piret Viirese artikli "Ääremärkusi eesti nooremale luulele" (*Keel ja Kirjandus* 1991, nr 12) ning Tiit Hennoste "Hüpped modernismi poole". Viirese töö on aga kitsama teemaasetusega ning Hennoste sari alles püüdleb ajalise lõpp-punkti poole. On ehk veel vara asustamata alasid täita? Või on hoopis Tõnu Õnnepalul õigus selles, et suurte institutsiooniliste käsitluste asemel on tulnud isiklike kirjanduslugude aeg?¹ Selle paatosega tuleb tõsiselt arvestada, aga samas jään ma kahtlema, kas kultuur kaotab oma kalduvuse koonduda üldiste lugude ümber. Käesolev kirjatöö on õnneks loetav ka isiklikuna, mille kõrvale annab kirjutada hoopis teistsuguseid. Liialt varane ei tohiks aga hetk lahtiste otste kokkusõlmimiseks olla – näib, et üks periood lähimas kirjanduses

hakkab endasse sulguma ja läbi saama. Omaette ajajärguks saab ta käänukohana ühiskonnas ja kultuuris, kusjuures käänaku tähendus erinevates sfäärides pole päris ühesugune.

Luulest juttu tehes tasub võimaluse piires lahus hoida erinevad aspektid: muutused toimuvad ajas, osa tendentse on üldistatavad valdavas osas nüüdisluulest, osa aga vaid teatud tekstitegemisviiside puhul. Eriti tähenduslikuks saab tekstitüüpide hierarhia muutumine luule sees. Käsitlustahkude lahushoidmist saadab triviaaltõdemus, et tegelikkuses asjad põimuvad. Lahterdamises ja sünteesimises on vaja leida mingi tasakaal. Näiteks tundub mulle, et see tasakaal on käest läinud Rein Veidemannil, kui ta seob loomingu jäigalt sotsiaalse vaatenurga külge ja väidab, et "eesti tänapäeva kirjanduses ei ole õieti midagi olulist juhtunud".² Siinne jutt püüab rääkida sellest, mis on juhtunud. Kuidas võiks tulevane "tsentristlik" ajalugu piiritleda ajas seda juhtunut, mida praegu tavatseme nimetada nüüdisluuleks? Võib välja pakkuda kolm võimalust: aastad 1985 – 1995, 1986 – 1993 ja 1988 – 1991. Ilmselt hakatakse eelis-

1 T. Õ n n e p a l u, Hasso Krull, alanud sajandi kirjandusõpetaja. *Looming* 1995, nr 11, lk 1561–1562.

2 R. V e i d e m a n n, Uus Eesti – uus kirjandus? *Keel ja Kirjandus* 1995, nr 12, lk 793.

tama esimest ja kolmandat varianti, sest neid annab paremini ühitada sotsiaalse-
te ja kirjanduseluliste sündmustega ning
proosa – pisut teiserütmilise – teise-
nemisega. Luulekeskseks jäädes valin siin-
kohal (koos kõigi kahtlevate reser-
vatsioonidega) ometi keskmise võima-
luse. Tähendusi, mida saab 1986. aasta-
le omistada, olen maininud juba varem¹
ja need peaksid olema suhteliselt hõlp-
sasti aimatavad. Algava murrangu pea
kõiki iseloomulikke tendentse võib lei-
da eelnevastki, kuid protsessuaalse ilme
saavad need nähtused ikkagi koos ühis-
konna avanemise ja tsensuuri hääbumi-
sega. Ajale on "aegamööda"-mentaliteet
võõras, kultuuriplahvatuse kajades võ-
tab olemine manifestatsioonilise kuju.
Lähtekohtadelt erinevate manifestide
ilmumine tipneb aastatel 1988 – 1991
koos skandaale armastava ja mängleva
kultuurieluga.

Milliseid hoovusi märkas nüüdisluu-
let saatev sünkroonkriitika? Oodatavalt
poliitilist meelsust kandvat laineharja.
Ometi kurdetakse, et rahvuskeskset aja-
luulet ilmub Eesti taasisesisvumise käi-
gus vähe. Tagantjärele isamaalisi värse
kokku lugedes seda nii vähe polegi, kül-
lap on asi muus – enamasti tuntakse, et
see kõik on kuskil ja kunagi juba kirju-
tatud ja loetud.

Tõstkem näitlikustamiseks esile kolm
terviklikumat ajaluule kogu. Hando
Runneli "Laulud eestiaegsetele meeste-
le" (1988) tekitas laulva revolutsiooni
tippaastal loidu respekti; Merle Jäägeri
"Merca by Air Mail" (1989) suutis loi-
duse süvenemist peletada vaid (veel)

eksootilisena tunduva vähemuslikkuse
tõttu; Mats Traadi aasta hiljem valmi-
nud "Ajalaulud" (1990) jäi aga kirjan-
dusprotsessi seisukohalt juba veidi
piinlikuks anakronismiks. Uus aeg
ahendab kindlasti neid võimalusi, mil
viisil on võimalik olla veenvalt "poolt".

Konstruktiivne ühiskondlikkus teisel
kujul siiski elab – Kalev Kesküla või Ene
Mihkelsoni luules on kindlasti esmatäh-
tis miski muu, kuid muu varjus määrat-
letakse end ehk ometi sotsiaalselt. Nii
või teisiti väheneb 1990. aastatel luule
poliitiline angažeeritus ja keskmesse on
juba astunudki miskid "teised".

Neid teisi kvaliteete hakkab ilmselt
esimese kriitikuna suruma "siurulikkuse"
märksõna alla Joel Sang (*Vikerkaar*
1986, nr 1). Käibele lastud võrdlus le-
vib, alul silmas pidades selliseid debü-
tante nagu Hasso Krull (Max Har-
noon), Tõnu Önnepalu ja Indrek Hirv,
hiljem aga ka etnofuturismi lipu all saa-
buvaid noorkirjanikke, kes toovad luu-
lesse ja kirjandusellu suurema düna-
mika.

Luule seisukohalt on kindlasti täht-
sad mitmed Eesti Kostabi Šeltsi, "Hiro-
halli" ja ajalehe *Kostabi* sildi alt liikvele
läinud manifestid, neist eneseavaldus-
test läbimurdelisemana mõjub ajakirja
Vikerkaar etnofuturismi erinumber
(1990, nr 5). Tõlgendajatest püüab
kaudselt tuua võrdlusesse *Siuruga* õg-
vendust Piret Viires, kes tõmbab paral-
leeli Hirve, Krulli, Väljataga (ka
Önnepalu) ning *Noor-Eesti* vahele, jät-
tes nõnda "ohverdetkonluse" ja *Siuru*

1 M. V e l s k e r, Enamus ja vähemus. Märkmeid 1980. aastate luulearvustusest. *Vikerkaar* 1995, nr 2, lk 72–73.

rohkem Sinijärve ja Kivisildniku osaks¹. Võrdluste puhul tuleb kindlasti olla ettevaatlik, sest kultuuritaust on teine, kuid mõnes kindlas mõttes pole rööbitamine ometi kasutu. Esiteks – kõik nimetatud teevad stiili- ja motiivilaene sajandialguse eesti kirjandusest. Teiseks – debüütides on mõneti samasugune loogika nagu Suitsu–Underi päevil: alul teadlikult valgustuslik, akent Euroopasse raiuv hoiak ja staatilisem luulepilt, sellele järgneb tungide vabanemine ja liikuvus. Põhiliselt sellega sarnastamisvõimalus lõpeb, liiatigi on selge, et nüüdisluules kõnelevad kaasa ka skeemile allumatud ja mitte ainult noored hääled.

Mõiste, mille abil hakatakse 1980. aastate teisel poolel kõiki osalisi ühe katuse alla tõmbama, on postmodernism. 1990. aastate kirjanduskriitika postmodernismist mööda ei pääse, kuid hakkab seda üha rohkem vältima – seetõttu, et sõna valgub tavakäibes laiali, tähistades korruga kõike ja ei midagi. Ühine nimi ja kobatav kese on taas kadumas, mis ju postmodernismi ideoloogiaga kenasti sobibki. Nime puudumist soodustavad uued tähelepanekud, mida käesoleva kümnendi alul ühishäälel tehakse: luulesse saabub epigoonide tuld, kultuur marginaliseerub, kirjandus ei huvita enam kedagi. 1993. aasta kirjanduse ülevaates kirjeldab Olev Remsu kultuurilise terviku kadumist² ja aasta hiljem kinnitab Kalev Kesküla: "Tundub, et kohalikus nõukogude kir-

janduselus kaua käibinud püramiidikutelm on nüüd lõplikult varemeteks varisenud."³ Tahan seda lauset lugedes panna rõhu sõnale "lõplikult": lammutatud on sedavõrd, et midagi enam lammutada pole, aeg on täis saanud, on alanud millegi teistsuguse kinnistumine.

Siit ka põhjus, miks pakkusin ähmast rajajoont 1993. aasta taha. Tundub, et viimased paar aastat on olnud stabiliseerumise aeg mitmes mõttes. Stabiliseerumise sotsiaalmajanduslik põhi on pärast Kultuurkapitali käivitumist ütlematagi selge. Kas kinnistumine tähendab ka uue püramiidi püstiajamist? Arvan, et teatud mõttes küll. Mis mõttes, sellest allpool.

Selginemishetkel saab kinnitust veel üks tundmus: uute ja nüüd hierarhiasse asetuvate tendentside manifestatsioonis polnud küll tähtsaim põlvkondlikkus, kuid see oli paratamatult taustaks. Nõnda määravad praegu luule põhitrende just kõnealusel ajajärgul esikraamatute ni jõudnud kirjutajad, seda nii arvuliselt kui sisuliselt. Varasematest põlvkondadest eristuvad üksikud autorid, kes uudiskogusid avaldades soosingu osaliseks saavad (Suuman, Kaplinski, Ehin, Mikelson, Kareva jmt), samas on kuulda kahtlevat tooni, mis mõne esindusautori (Runnel, Traat) uusi töid retseptioonipildis varjutab.

Viimatimainitute puhul on siiski mõeldav parnassi valitsemine elava klassikuna, sest kultuuri institutsionali-

1 P. V i i r e s, Ääremärkusi eesti nooremale luulele. *Keel ja Kirjandus* 1991, nr 12, lk 709.

2 O. R e m s u, Jutustajad, turukirjanikud, esteedid ja modernistid (1993. aasta kirjanduse ülevaade). *Vikerkaar* 1994, nr 3 lk 29.

3 K. K e s k ü l a, /Vikergallup. *Eesti kirjandus 1994/*. *Vikerkaar* 1995, nr 4, lk 93.

seeritud külg ei kannata liiga suuri muutusi ning nõnda saab võimalikuks valitsemine ka sisulise osalemiseta. Aga klassikaski toimub midagi. Nüüdisluule saavutab ühtsuse eelkäijatega pärandi ümberstruktureerimise teel: Underi asemel saab nüüd sagedamini esivane- maks Visnapuu, Alveri asemel Masing, Vaarandi asemel Laaban, Runneli ase- mel Üdi, Rummo "Lumevalguse...lume- pimeduse" asemel "Saatja aadress" jne. Tausta kujundamisel muutub kodumai- se kõrval üha tähtsamaks tõlkekirjan- dus, mille osakaal eestikeelsel turul 1990. aastatel järsult kasvab.

3

Üks osa märksõnadest on lendu lastud ja ootab lisa. Kõigepealt mõni laiendav ülestähendus luule sotsiaalse ja kultuu- rilise asendi asjus. Kultuuri nihkumine ühiskondliku huvi äärealadele, mida kriitikud sedastavad, on tõsiasi. Juhul kui ääreala peaks olema kaotajate ala, võiksime luule puhul nentida isegi kol- mekordset lüüasaamist: kultuur muu- tub marginaalseks ühiskonnas, kirjandus kultuuris ja luule kirjanduses. Ma pole siiski kindel, kas see on ainu- üksi kaotus. Ühes mõttes küll: luuleta- mine on nüüd majanduslikult kõige ebatulusam viis kultuuris osalemiseks, sellega leiba teenida pole enam võima- lik. Teisest küljest aga näib just nõnda olevat luulel võimalikult suurim sisemi- ne vabadus, luuletajat on raske ära osta (erandjuhtudel siiski võimalik), ta asub

perifeerias ja teatavasti suudab just pe- rifeeria tekitada nähtusi, mis tsentrit ja kogu kultuuri olemuslikult muuta või- vad. Nagu näitavad viimased aastad, on luule ka ühiskonna vallaslapsena ellu jäänud, on varjus, kuid oluline. Mõned kriitikud pole luule perifeersusega täni- ni leppinud, kuid arvata on, et Udo Uibo paari aasta tagune nending võe- takse järjest rohkem omaks: "... luule on taandumas kohale, mis tal on vabas ühiskonnas, aga see koht pole paraku nii mõjukas kui see, mis tal oli orjähis- konnas."¹ Murelikku valvsust ei pea muidugi täielikult minetama – näiteks võib kahtlustada, et kujunev rahasta- missüsteem hakkab mõnel määral rep- resseerima ebaseltskondlikke ja prakti- lises elus abituid debütante, see aga omakorda võib halvata kirjandusprot- sessi normaalset kulgu.

Marginaliseerumine on ennekõike publiku orientatsioonimuutuse tule- mus, mida saab soovi korral kirjeldada kui huvide kanaliseerumist ja konkreet- semaks muutumist. See protsess on nähtav ka lugejate seas, kes luulet hül- janud pole. On märgatud huvigruppi- de, vähemuste ja subkultuuride väl- jakujunemist, mis ainult kinnitab püra- miidi kokkuvarisemist. Kuidas siis üld- se rääkida uute hierarhiate püstiaja- misest, kui killustumine on täies hoos? Usun, et siit selgubki uue situatsiooni eripära varasemaga võrreldes. Kõige- pealt – hierarhia on senini ikkagi vaid aimatav ja oletatav ning nõnda tuleb võtta ka käesolevat juttu. Linnar Prii- mägi kirjeldab nüüdiskultuuri kui tipu-

¹ U. U i b o, Meie luulele (Luulehaamer 1993/Luulehammer 1993). *Looming* 1994, nr 4, lk 548.

ta püramiidi, mis sarnaneb platooga.¹ Siinseks oletuseks on, et tipp peab end kaasaegses kirjanduses siiski ilmutama – kas või auhindade ja stipendiumide määramise läbi, mis Eestis ikka läbi kitsaste kanalite ja ühtlustatud kriteeriumide käib. Uus püramiid on aga kindlasti "platoolisem", ebapüsivam ning ta osutub avalikumalt lugejagruppide hierarhia peegelduseks, samas kui 1970. ja 1980. aastatel eksisteeris hinnanguline vertikaaltelg eeskätt kõikesööva lugeja teadvuses. Kõikesöövad lugejad on vähendatud koosseisus alles – need on kriitikud, kes väärtussüsteemi avalikustavad ja komisjonide ning kirjastajate tööd mõjutavad.

Mainitud vähemused ja subkultuurid on selgemate või ähmasemate kontuuridega ning tekivad erinevatel alustel. Kriitikas eksplitseeritud väärtussüsteemi seisukohalt tasub eristada produktiivseid ("ootamatuid") ning epigoonlikke ("ootuspäraseid") vähemusi. Produktiivseks on näiteks osutunud võruvaimulised haritlased koos oma esiluletaja Kauksi Üllega ning rockmuusikaga seotud postpunkne subkultuur (Trubetsky, Tamme, Jääger jmt)".

Retseptioonipildis tekitas segadust 1980. aastate lõpul kujunenud demokraatlik kirjastamissüsteem. Sisuliselt oli harjutud luulet hindama aritmeetilise keskmise põhimõttel, epigonismi laine lõi aga keskmise väga madalaks. Siit sugenesid hädaldamised ja ihalused taastada "esteetiline tsensuur". Nüüdseks on selge, et sedasorti rehkendus luulepildi üldistamiseks ei kõlba, käsitelja peab esmajoones arvestama teksti-

de ja autoritega, kes lülituvad üldisesse kultuuriringlusesse. Kriitika kollektiivses teadvuses fikseeritud luulele keskendub ka käesolev artikkel, liikudes lähemale luulele endale ja nimetades seda valikkogumit kokkuleppeliselt "luuleks üldse".

4

Kõneldes üldtendentsidest peab nõndaks kordama, et kirjandus on tihedalt seotud sotsiaalse kontekstiga ning nähtused, mida võiks täheldada "üleüldiselt", ilmutavad pigem varjatud astmestikku, mis kergitab esiplaanile ühed, põhijooni paremini esindavad tekstitüübid, ja jätab kõrvale teised. Viide kontekstuaalsele seotusele on siin sihilik, sest ilmselt see just ongi enim silmatorkav moment nüüdisluules. Nii siis:

1. Eesti luule teadvustab oma ühtekuuluvust tekstivälise maailmaga rohkem kui kunagi varem. Seda ilmestavad mitmed erijooned, millest valdavat osa on muutuste käigus juba ka märgatud.

A. On tugevnenud sidemed teiste kunstialadega, poeesia osaleb meelsasti *performance*'itel, *happening*'idel, kontsertidel. 1960. aastate lõpul esile kerkinud konkreetne luule saab 1980. aastate teisel poolel uue ja suurema leviku, näiteks Suumani kogudes. Neil nähtustel on arvatavasti kaks tagamaad: ühelt poolt enesereklaam ja luule rahva sekka viimise revolutsiooniline ideoloogia, teisalt aga kultuuri ümberorien-

1 L. P r i i m ä g i, Staaride platoon. *Postimees* 06. 02. 1996, lk 15.

teerumine visuaalselt ja auditiivselt aktiivsetele signaalidele.

B. Veelgi ilmsemalt on tähtsustunud autori imago – meediapilt kirjanikust saab tihtilugu kaalukaks lisandiks tekstidele. Imagomängudes on toimunud juba ka muutusi koos ühiskondliku tausta muutumisega. Pseudonüümsed maskivahetused ja teatraalne eneseeksponeering pole ju midagi tundmatut varasemalegi eesti kirjandusele, kuid 1980. aastate lõpust saati saab see nooremate autorite jaoks pigem normiks kui erandiks. Silmapaistvamad näited on aastaid varem loodud Matti Moguči kaksikmaski toomine avalikku trükisõnasse ja Valeria Räniku luuletajatee ülesehitamine eripärasele isiklikule saatusele. 1990. aastatel tuleb imagodesse täiendusi nende kommertsialiseerimise läbi. Luule jääb, nagu mainitud, enamasti majanduslikult äraostmatuks, seetõttu on täiendus olulisem proosas (Tode, Mutt) ning teistel kunstialadel. Siiski saab ühes osas värsiloomingust minapilt kaubaks ka vältimatult – siin aga on luule juba "pealekauba". Tõnis Kahu on kirjutanud Villu Tammest: "Lühidalt öeldes – VT on kaup, loomult ostetav ja müüdiv, aastate jooksul massimeediumides kokku pandud ja määratletud."¹ Samavõrd kehtiks väide ka Tõnu Trubetsky jmt kohta.

Nahktagistatud rockimago kõrval on 1990. aastatel selgemini välja joonistatud ka hoopis teine luuletajatüüp, mida näiteks esindavad Indrek Hirv ja Elo Vee: aristokraatne ja tark autor, kes kuulub ilusasse ja edukasse maailma – kas see ka "tegelikult" nii on, jääb teise-

järguliseks. Selliseid luuletajaid turg lõpuni ära osta ei suuda, kuid tundub, et ajakirjandus püüab nende imagot (autorite tahtest sõltuvalt või sõltumata) kaubaliselt pakendada – märksõnad "ilu" ja "edukus" töötavad hästi ka reklaamikunstis. Vanemate kirjanike suurem ükskõiksus oma imago kujundamise suhtes on arusaadav, nende ühiskondlikud rollid on juba välja kujunenud. Kui olemasoleva rolliga üldse suhestutakse, siis sagedamini identiteedi ümbermängimise nimel, nagu seda teeb Jaan Kaplinski / Kai Pu lin kogus "Mitu suve ja kevadet" (1995). Võimalus identsust muuta on dünaamilise ajajärgu mängudes üldisemaltki olemas.

C. Avatust kommertskultuurile kirjeldas juba eelmine lõik, kuid seda tasub rõhutada ka eraldi, sest tegemist on nähtusega, mida varasem eesti luuletraditsioon sügavalt võõristab. 1970. aastatel sammuke selles suunas astuti, kuid nüüdisluule astub astumised otsustavalt lõpuni. Muu hulgas saab lubatuks opereerida luules klišeeliste kujundite ja fragmentidega, seda eelistatult võõritavas funktsioonis.

D. Luuleteksti kontekstuaalne lahtiolek tähendab suurt hulka tsitaate, parafrase, vihjeid ja allusioone. Õigupoolest märgati allusioonilisuse suurenemist juba 1980. aastate esimesel poolel ja juba siis peeti seda tähenduslikuks. Muutust rõhutab allusioonide erinev laad aastakümne alguses ja lõpus. Viitamine hakkas kõigepealt suurenema eesti luule eneseleviitamisena, milles on nähtud kirjanduse soovi läbi katsuda oma lätted ja endaksõlemine.

1 T. K a h u, Paberimüra. *Vikerkaar* 1993, nr 2, lk 83.

Kümnendi teisel poolel olukord muutub, allusioonilisus suureneb veelgi ning koos sellega kaob üheselt määratud suund, kust midagi laenatakse – kontakteerutakse mis tahes tüüpi tekstidega, ka kommertsiaalsetega. Muutuse mõjukust trükisõnas võimendab see, et varasemas luules leidis suhtlust "madalate" žanridega rohkem *underground*-poeesias, mida alles uuemal ajal üllitatakse ja retseptiooni lülitatakse.

1990. aastate luules on juba küsitav rääkida pelgalt laenudest, lugeja on üha enam sunnitud teadvustama endale intertekstide olemasolu ja omama hoiakut, mida kirjeldab Jaanus Adamson: "Kogedes intertekstuaalset tungi, soovib lugeja lükata eemale loore, jälitada intertekste."¹ Ühte tekstimaailma suletud lugeja asemel ootab luule jälitajat, kes suletuse piirid ületaks. Lugemisviisi teisenemine on oluline mitmes muuski mõttes. Kardinaalselt muutub meta-keel, mille abil kriitikud luule üle mõtlevad ning seda muutust manifesteerivad esimeste ning eredamatena Hasso Krulli kriitilised tööd.

E. Avatus teistele tekstidele avaldub analoogiliselt stiililisel ja keelelisel tasandil. Siingi on võimalikud laenud mis tahes suunast, erinevate stiilikihtide põimimine ja suhestamine. Tendentsina on siiski olemas teatud keelelised põhjad, millele tekst üles ehitatakse. Pilku paeluvad kolm peamist uudsust. Esimene – linlik kõnekeel ja släng, mis tungis tugevalt eesti luulesse juba 1970. aastatel.² Nüüdisluule peamisi edasi-

arendusi on siin õieti varasema *underground*'i keelepruugi trükkilubamine, ropendamisvabaduse ja kõnelisuse kurv viiakse Moguci ja Trapeeži kogude ilmumisele mingi tingliku lõpuni. Teiseks – toimub taassünd võrukeelses luules (Kauksi Ülle), mis on nüüd varasemaga võrreldes palju tugevamini vähemuslikkuse ja lokaalsuse manifesteerimise ja keelelise vabamängu teenistuses. Murdekeelseid tekste on avaldanud näiteks ka Nikolai Baturin, Mari Vallisoo, Mats Traat. Eriti just Traadi luulet jälgides tekib tunne, et kirjakeelusest loobumine võib pisut ka vabastada luule vanade keskteede lahjendatud kordamisest.

Kolmandaks – väga ilmekalt taastatakse keeles *Siuru*-aegseid malle, mille tuum on Johannes Aaviku keeleuuen-duses. Aavikliku konventsiooniga suhestuvad selgelt Max Harnoon (Hasso Krull), Indrek Hirv, Karl Martin Sini-järv jt, programmiselt Aadu Hurt. Stiiliregistriga asetab nüüdisluule ühele tasandile võõrkeelse teksti, mis üha sagedamini emakeelsesse luulesse tungib. Tähtis kõigi nende tendentside juures ongi just see, et kaob luule keeleline ühtsus nii tervikpildis kui tihtilugu ka ühe autori loominguks.

F. Nimetatud intertekstuaalse avatuse erinevaid tahke on võimalik iseloomustada veel mõne koondava sõnaga. Võib tõdeda metatekstilise, ennast ja teisi tekste tõlgendava tungi suurenemist luules. Siin peaks ilmema ka Tõnu Õnnepalu retsensioonis luule-

1 J. A d a m s o n, Freudiga Soometsas: nauding ja hävitamine. *Vikerkaar* 1995, nr 8, lk 41.

2 Vt T. H e n n o s t e, Hüpped modernismi poole. 18. loeng. *Vikerkaar* 1966, nr 3.

kassetile '88 esitatud manifesti tuum: "Traditsioon ise on muutunud millekski nii täiuslikuks ja lõplikuks, et igäüks, kes teadvustab oma tegevust luuletamisena, peab selle traditsiooni suhtes võtma mingi hoiaku."¹ Kas teadlik suhe traditsiooni, teistesse tekstidesse, keelde on midagi täiesti uut? Ei ole. Uus on olukord, kus seda suhet ei saa enam vältida. Või pehmenagem väidet – on väga raske vältida.

Endise traditsiooni monoliitsuse ja ajajärgu juhuslikumate trendide kõrval on sel vältimatusel oletatavasti ka universaalseid põhjusi. Nimelt tajub 1990. aastate inimene ümbritsevat tekstilist reaalsust järjest samaväärsemalt "reaalsena" kui kõike muudki. Loodust hakkas primaarse reaalsusena unustama 1970. aastate Üdi-kõlaline linnaluule. 1980. aastatel toimub uus nihe tekstilise keskkonna suunas, nihet katalüüserib käesoleva kümnendi alul infosulu katkemine ja arvutite levik. Markantsemad näited paratamatutest tekstilistest suhestumistest? Neid saab tuua väga erisuguseid: Hando Runneli "Kiikajoni ja kaalepuu" (1991) ülesehitus, Hasso Krulli "Luuletused 1987–1991" (1993) ja "Swinburne" (1995), Sven Kivisildniku luulemenetelm, mis "Hirohalli" ühistööna teeb avalöögi "visnapuuduliku" luulena (*Vikerkaar* 1989, nr 7).

Jääb vaid resümeeerida, et luule mänguline avatus ja teadlikkus oma kontekstist on midagi põhimõtteliselt olulist – üksikaspektides leitav varasemastki kirjandusloost, tervikuna aga mitte. Resümeele saab lisada veel for-

maalsema tähelepaneku. Suletud (ja vaid kanoonilistele alltekstidele avatud) struktuuri asemel tuleb eelmise kümnendi lõpus teksti suurem avatus ka lõpetamatuse, fragmentaarsuse ja mitmetähenduslikkusena. Statistikud nendivad ilmselt vabavärsi laienevat levikut 1990. aastatel, mis vastandub 1970. aastate kindla meetrumi lembusele.

On veel mõned nüüdisluule ühisjooned, mida saab räägituga seostada, kuid mida ei pea mahutama väljahõigatud väidete raamidesse. Olgu nimetatud minu meelest olulisem.

2. Teadlikult suhestuva luulehoiaku puhul on loomulik, et teksti tavatsetakse sisse kirjutada erudeeritult üleoleva luuletaja roll. Tundub, et targa luuletaja positsioon võib kompenseerida ka (näilist) püsimit mingis ühes põhielemendis, mis muidu piiridel pendeldavale ajale tüüpiline pole. Mati Unt on nentunud pärast Jaan Kaplinski pööret deskriptiivsesse ja üldistusi vältivasse laadi: "Jah, aga tõesti: tema teed ei taha soovitada luuletajale, kes pole kultuuriliselt ja hingeliselt haritud."² Sama lauset on kiusatus korrata Tõnu Õnnepalu loodusluulet lugedes ja mõnel muulgi puhul.

Autorimina juures on täheldatud ka muud: "reaalse" mina ja luulemina ühitamise suurenevat võimatust, maskimänge, minaidentiteedi ebapüsivust – näited Elo Veelt ja Hasso Krullilt oleksid siinkohal vaid silmahakkavamad.

3. Haritud "üleolemist" aitab kõige paremini väljendada süvenev ironilisus ja eneseironilisus. Ironikute lai-

1 T. Õ n n e p a l u, Salatanze ruumityhi. *Reede* 27. 10. 1989, nr 43 (2300), lk 4.

2 M. U n t, Silm parajasti seletamas. *Looming* 1985, nr 9, lk 1278.

net ja tema spetsiifikat kuulutab kõige võimsamini ette Jüri Üdi luule. Mis mõttes spetsiifikat? Arvan, et see seisneb iroonia totaalsuses, üha mõttetumaks muutub küsimus, kelle poolt või kelle vastu autor oma hoiakuga on. Nüüdisluules demonstreerib seda kõige avalikumalt Kalev Kesküla, kuid iroonilisi toone adume väga paljudel – Suumanist Krullini ja Vallisoost Soometsani. On juhte, kus (enese)irooniliselt võõrutav ja identsusi tühistav lugemismudel võib hakata tööle ka siis, kui see pole otseselt autorikavatsuslik (Hirve "Tähekerjuses"?). Iroonilisus on üks põhilisi suhestumisviise, mis tekib allusioonide ja tsitaatide kasutamisel, seda erinevalt 1980. aastate algusest, mil suhe "võõra sõnaga" oli enamasti jaatav.

4. Käibivate teemade ja ideoloogiate osas tuleb kõige olulisem korrektiiv sotsiaalse ja eetilise rõhuasetusega tekstide osas. Rahvuskeskse ja üldeetilise luule paradoksaalne väljalangemine kriitika ootushorisondist on saanud illustratsiooni juba ülalpool. Mis tuleb asemele? Tõe ja vale kategooriate relativiseerimine ning killustamine väikesteks, vähemusele kuuluvateks või puhtisiklikeks ideoloogiateks. Ideoloogiateks või kogemusteks – näiteks laienevad võimalused seksuaalset teisitiolemist vahendavas ja vaatlevas suunas (Krull, Soomets). Küsimust eetika ja sotsiaalsete väärtuste minetamisele taandada oleks liiga lihtne. Väärtused on olemas, kuid personaalsete ja liikuvatena: "... sellest,

mis etnosümbolismis oli olnud kõige jäävama ja viimsema referendi rollis, etnilise identiteedi konstantsusest, saab etnofuturistlikus kujunditarvituses kõige erutavam muutuja, ammendamatu transformatsioonide ja mängu allikas."¹ Tsitaat Kajar Pruulilt pakub võimalust kasutada etnofuturismi mõistet ka hõlmavamalt, kui seda manifesteeriti kuussetse aastat tagasi, ühtlasi aga tekib võimalus küsida, kuivõrd tänane luule kooldub sagedasema termini "postmodernism" alla.

5. Postmodernismi mõiste ebamäärastumine teda mõistagi päevakorrast maha ei võta. Tekkinud luulesituatsioon vastab mitmete näitajate poolest tunnustele, mis algselt postmodernistlikuks tituleeritud: ühise "suure narratiivi" kadumine, identiteedi ebapüsivus, intertekstuaalne vabamäng, ühisosa kommertsuuriga jne. Arvan samas aimavat, miks Hennoste nimetab toimuvat modernismi neljandaks tulemiseks², aga mitte modernismi lõpuks. Vahejoone tõmbamine on väga küsitav, kõrvuti ja seotult on päevakorras modernistlik utopia ja postmodernne skepsis, korraga viiakse ellu suurt lõpetamata projekti ja õõnestatakse seda, kasutatavad võtted on laenatud varasemast ajast ja samas esitatakse neid uutes kombinatsioonides. Ettevaatlikkuse poolt kõneleb ka esitatud väide uute hierarhiate kinnistumisest, sest mis muu lõhub pärastolemise ideoloogiat roh-

1 K. P r u u l, Etnosümbolism ja etnofuturism. Teese revolutsioonaaegsest kirjandusest. *Vikerkaar* 1995, nr 12, lk 60.

2 T. H e n n o s t e, Hüpped modernismi poole: eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. 3. loeng. *Vikerkaar* 1993, nr 12, lk 72.

kem kui ülesehitav töö. Otsad jäävad lahtiseks.

5

Umbmäärased jutud püramiidist nõuavad lõpuks selgitust. Alljärgnev skeem on provisoorne pilk tekstitüüpidele, millega praegune kirjandusteadvus arvestab – seega oletatav kriitiliste tundmuste kogusumma, aga mitte üksikäsitleja maitseotsustus. Eelnevate kirjandussituatsioonide hierarhiat, traditsiooni ja kõrvalekaldeid sellest on käsitlenud Hennoste modernismikeskne loengusari. Neid ja teisi kirjutisi taustaks võttes tasub kõigepealt veel kord küsida 1970. aastate ja 1980. aastate alguse luules eksisteerinud väärtussüsteemi järele.

Minu visand eelmisest väärtussüsteemist oleks järgmine: tipp on renoveeritud kujul pikaajaline põhitraditsioon, mida Hennoste nimetab uussümbolismiks ja mille klassikalised esindajad Betti Alver ja Kersti Merilaas veel tollal luules osalesid. Hierarhia järgmisel astmel, tihti ka uussümbolismiga põimudes, oli luule, mille keskseks autoriks sai Hando Runnel: uuema rahvalauluga seotud laad, mis kandis eetilisrahvuslike väärtusi ja osales 1970. aastatel silmapaistvalt lihtsuse-poeetika ja kõnekeelsuse võidukäigus. Esteetilises mõttes sai siit tugeva äratõuke põrandaalune "must luule", minnes meelsuslikus ja keelelises radikaalsuses kaugemale. Kirjandusteadvuse väärtusskaalal mahtus nende tippude lähedale kolmanda astmena ka killuke modernismi – nimelt

omalaadse autoriseeritud nähtusena nn Üdi-modernism.

Tunnustatud vooludest võiks tingimisi eristada "aktsepteeritud" tekstitüüpe, mis olid lubatud, kuid mis oluliselt ei osalenud luulepildi mudeldamisel auditooriumi tollases ühismälus. Lubatute sekka mahub paljut, ennekõike modernismi erinevaid avaldusi (Ehin, Iso-tamm, Toomas Liiv jmt), mis hilisema kirjanduse seisukohalt saavad oluliseks. Umbkaudu sellise mudeli teadvustatud või teadvustamata olemasolus olen üsna kindel, hinnangute struktuur oli suhteliselt staatiline ja selle tunnetamine üldine. Ilmselt annaks isegi kirjeldada konkreetsemate tekstitüüpide skaalat. Näiteks on senini kirjutamata juhendid, kuidas matkida Juhan Viidingut või kuidas standardiseerida vabavärsilist loodusluulet, kuid ajuti tundub, et fikseerimata kujul on need juhendid olemas olnud.

1980. aastate teine pool toob kanooniseeruvasse luuleilma segaduse. Usun, et Hennoste jõuab oma sarja lõpuks muuhulgas väiteni, et kirjanduse kese kaob. Tõsi, õige mitmeks aastaks muutub pilt niivõrd segaseks, et keskpunkti pole võimalik märgata. Väitmata, et seda veel tänagi märgata saab, võib katset siiski teha. Tähelepanuväärseim on kohtade ümbermängimine senisel astmestikul, mille käigus toimuvad muutused ka põhitüüpide sees. Lihtsaim oleks öelda, et esiplaanile tõuseb luule, mille tunnuseid artikli eelmine alajaotus kirjeldada püüdis. Kuid mida see tähendab vooluloolises ja struktureerivas keeles? Olgu ülestähendused jälle provokatiivselt tähtsustavas järjekorras.

1. Tunduvasti saab esmakordselt eesti kirjanduse ajaloos põhitraditsiooniks modernism ning/või seda jätkav järelmodernism. Kaasaegne kriitika ehitab vaikselt tulevast kirjanduslugu selliste autorite ümber nagu näiteks Hasso Krull, Elo Vee, Triin Soomets, Karl Martin Sinijärv. Tegemist on laadilt erinevate luuletajatega, kes ei pruugi püsida pidevalt ühes stiilivõtmeski (nt Sinijärve ja Vee visiivid arbujalikkuse lätetele), kuid kelle põhjal on kõige kergem teha tähelepanekuid (post)modernsete tunnuste kohta: eneseidentuse mängitamine, teksti fragmenteerimine ja intertekstualiseerimine jne. Algselt modernismi ületada püüdes suhestatakse meeleldi poetiliste ja poeesiaväliste klišeedega, võetakse teatraalseid poose, ollakse iroonilised. On võimalik rääkida ka tugevnevatest maneristlikest joontest, samas korrates, et Umberto Eco ongi manerismi ja postmodernismi samastanud ning mõisted on ühes lauses sarnastavasse positsiooni asetanud ka manerismi "maaletooja" Linnar Priimägi.¹ Triin Soometsa on kõrvutatud Doris Kareva, Indrek Hirve ja Hasso Krulliga ning nimetatud uuema luule *mainstream*'iks laadi, mis "keha" elamusi ja mõtteid" põimib esemlike ja tekstiliste kultuuritsitaatidega".² Lauses peituv tsitaat Hasso Krulli kirjatööst reedab sellegi nähtuse järelmodernset tauda.

Postmodernismiks eritletav ei tõuka aga endast sugugi ära traditsioonilismat modernismi, vaid pigem vastupidi

– tugevdab seni varjusolnu positsioone. Üdilik tekstitüüp on küll selle ülendumise eelkäijaks, kuid uue aja liikuvuses ei kujune ta ainuetaloniks, ehkki intonatsioonilisi haakumisi leidub palju. On vaieldamatu, et modernistlikust minevikust aktualiseeruvad ennekõike sajandialguse avangardsed voolud. Futurismi kuulutavad Sinijärv ja Kivisildnik, kohati haakub kosmilise paatosega Arne Ruben; Ain Prosal on aimatav ekspressionistlik äratõukepunkt; sürrealistlik kujundilisuus jõuab väga paljude loomingusse (Malin, Vee, Allan, Hurt jt). Programmilisemad sürrealistid Ilmar Laaban ja Andres Ehin lähenevad elava klassiku staatusele, neist viimane osaleb arvestatavate uudiskogudega ka uuemas luules. Märkimisväärseks nähtuseks saab postmodernset ja avangardset vaimu ühendav Sven Kivisildnik, belletristika raame ületav "puhta produktiivsuse" kirjanik.

Dünaamilise tiiva kõrval kinnistub luulepildis ka modernismi "normaalparadigma". Üldisi protsesse illustreerib krestomaatilisel Ene Mihkelsoni muutumine üheks 1990. aastate esindusautoriks. Kui Mihkelson on üdini (Üdini?) modernismis sees, siis Kalju Lepikut klassikuks kinnitav retseptsioon paistab koosnevast kahest poolest: ühtesid võib lub modernse luulekeele valdamine, teistele jääb oluliseks toonaste poliitiliste vastasseisude ajast pärit rahvuslik humanism.

Koos hierarhiamuutustega on endast tugevalt märku andnud ka mõned auto-

1 L. P r i i m ä g i, Manerism. Manerismi eetika ja teoloogia. *Postimees* 17. 06. 1995, lk 14.

2 K. P r u u l, Kuidas lepitada üht rinda teistega? *Eesti Ekspress* 21. 04. 1994, lk B.7.

rid, kelle puhul kriitika on aeg-ajalt ja ääri-veeri kõnelnud realismist: Jaan Kaplinski, Aleksander Suuman, Kalev Kesküla, impressionismiga seostatud Tõnu Õnnepalu. Sellist tüüpi "lihtsus", kujundilisuse ja meetrumi taandumine deskriptsiooni ja vabavärsi ees (eriti Kaplinskil) töötab aga klassikaliste traditsioonide taustal kahtlemata modernistlikult ja luule formaaltunnuseid küsimärgistavalt.

Kas tõmmata moodsa võimu otsad lahku kaksikvõimuks: Krull ja Kaplinski; Mihkelson ja Suuman? See oleks vahest juba liiga spekulatiivne jutt.

2. Endisel arbujalikul magistraalteil jäävad ajas kaasakõnelemiseks üksikud luulevõimalused, mis samas ühel või teisel viisil loovad suhte nähtustega, mida genereerib modernismi jätkav keskond. Millised nähtused tunduvad siin jõulisemad? Indrek Hirve, Doris Kareva, aga ka Jüri Kaldmaa enese-, ilu- ja kehakeskne ühenduspunkt manierismiga. Samamoodi poeesia, mis on mõjutatud nii eesti luule pikaaegsest põhitraditsioonist kui ka modernistlikust keeletajust – taas saab näiteks tuua Hirve, kelle puhul on sürrealismi ja uusromantismi lõikumises nähtud peamist võimalust tuua meie kaasaegsesse kirjandusse taas kõrgstiil.¹ Samad nähtused põimuvad ka Jaan Malini luules, kelle tekstide sõnumiline pool on aga samas rohkem üldeetiline. Rein Raua luules võiks olla nüüdisajaga siduvaks momendiks intertekste aktiveeriva alge ja klassikalise väljapeetuse kohtumine. Hirvest kardinaalselt erinevat viisi jätkata traditsioone esindab Kauksi Ül-

le: säilib sotsiaalne pidevuse-ideoloogia, kuid loobutud on vormikaanonist, sisenetud intertekstide võrku ning mis peamine – vahetatud keel ja lokaliseeritud meelsus. Mis saab traditsioonis püsijatest, kellele uueaegseid kvaliteete omistada on raske? Kriitika võib tunnustada nende kirjutamissuutlikkust või edenemist isiklikul loometeel, kuid enamasti jäävad sellised näited hierarhiamängudest kõrvale.

3. Uuema rahvalaulu esteetikale toetuv tekstilooming ei kaota oma vooluühtsust sel määral kui uussümbolism. Soovi korral on siin võimalik näha ka luuleloo sisemisele loogikale tuginevat muutumist: Runneli maamehelikult muhedale keelele ja alalhoidlikule vaimule järgnesid Trapeež ja Beier (aga ka Joel Sang, Arder, Trull, Lintrop jmt) linliku rämduusega ja anarhilisusega, mille taga olid ometi samasugused sotsiaalsed positsioonihoidmised nagu Runnelil. Trapeeži viibimine ühe jalaga modernistlikus taustas pakkus võimalikku äratede laululise poeetika juurest, kuid jätkus ka endine liin. Beieri/Moguči hääl kõlas mõjusalt 1980. aastate lõpu kirjanduses, lastes enda kõrvale punkkultuuriga seotud jätku: Trubetsky, Jääger ja Tamme tulid juba tõsise anarhismikuulutusega. Nõnda oli pea peale keeratud algne ideoloogia ja lõhutud häbelikkus nii moraalses kui õigekeelsuslikus ja ortograafilises mõttes. Mis on lõpuleviidud real peale hakata 1990. aastail? Liialdagem pisut: on võimalik siirduda kommertsturule ja hoida nõnda oma kohta kultuuris. Ročki kontekstis on Trubetsky lauluteksti-

1 H. Krull, Keha elamused ja mõtted. *Vikerkaar* 1988, nr 1, lk 86.

del kindlasti viljastav tähendus, kuid hoiakute ohtlikkuse on ühiskond ära ostnud ja neutraliseerinud.

Nüüdisluule ohtlikkus on mujal – ennekõike ühesusi õõnestavas ja tardunud struktuure liikumapanevas tegevuses. Viis, kuidas sinne artikkel protsesse kirjeldas, näib väitvat, nagu sööks õõnestust väärtustav vaim ka iseennast. Uus hierarhia ja uued repressioonid tei-

sitimõtlejate suhtes (Valliso? Vanapa? kes?)? Kindlasti mitte sellise jäikusega nagu mõnel eelmisel ajal. Loodetavasti on kasutatud tõlgenduskeel puudulik ja tegelikult jääb hoopis rohkem ruumi luule raamistamatuks olemiseks. Kardetavasti aga pole raamid olemata. Ja sama kardetavasti leidub ikka keegi, kes jooni toonitab ja fragmente looks püüab kirjutada.

HASSO KRULL

KIRJANDUS EESTIS 1990–95

Üheksakümnendate aastate eesti kirjanduse juures torkab kõigepealt silma see: uue kirjanduse juurdevool on aeglane. Kahtlemata on toimumas muutus. Kuid see muutus on virtuaalne: kiiresti muutub kirjanduse iseloom, aga sisu teise-
neb väga pikkamööda.

Nii ongi viimaste aastate kirjandusarutelu puudutanud ennekõike kirjandust kui protsessi. Konkreetseid teoseid käsitletakse just nagu möödaminnes, kriitika ei paistagi nendelt eriti palju ootavat. Täielikult on kõrvale jäänud huvi poetika, kirjutamiskiisi ja muude kirjanduslikult spetsiifiliste küsimuste vastu, kaasa arvatud isegi teose keel. Paar aastat tagasi oli kõige tüüpilisem ajalehearvustus lihtsalt följeton, kus kriitik kirjeldas, mis temaga oli "juhtu-

nud" raamatu lugemise ajal või enne seda. Tõeline kriitiline diskussioon pole aga olnud midagi muud kui kirjandusliku situatsiooni maruline redefineerimine.

Selles olukorras on omad erandid. On mõned teosed, mille juures konteksti probleemid tulevad teravamalt esile kui teiste juures, ja neile saab osaks tavalisest tunduvalt tugevam tähelepanu. Samas on mitu olulist raamatut hämmastavalt kiiresti unustatud, aastapoolteise pärast ei viidata neile enam ja nad otsekui kaoksid käibelt. Isiklikus vestluses selgub ometi, et just need raamatud on paljude jaoks olnud tõeliselt elamuslikud – kuid kirjanduskriitiline mälu neid ei tunne. Niisuguse lõhestumise põhjus on kahtlemata see, et krii-

Artikkel on kirjutatud avaldamiseks rootsi kultuuriajakirjanduses

tiline huvi on suunatud konteksti probleemidele ja olulised poetikateisendused jäävad märkamata.

Kaks iseloomulikku näidet unarule jäetud raamatute kohta on 1990. aasta silmapaistvad proosadebüüdid: Jaan Unduski "Kuum" ja Peeter Sauteri "Indigo". Need kaks põhjalikult erinevat romaani on tegelikult ette märkinud koordinaadid, milles üheksakümnendate aastate eesti kirjandus võiks liikuda (ja osalt juba liigubki). "Kuum" on keeruka ülesehitusega armastusromaan, täis tsitaate, vihjeid, pastišše, põnevaid arutlusi; autori ajalootunne on võimas ja hämmastavalt originaalne. Noorte peategelaste nimed on laenatud sajanälguse eesti luulest ja nendega seostuvad haritud lugejal kindlad tekstid; eelviimane peatükk kasvabki välja Henrik Visnapuu luuletuse laiendatud parafraaserimisest. Unduski poeetika võtmeks on virtuoosne intertekstuaalsus, millele tuleb juurde uudne nägemus baltisaksa kultuuripärandist. Sauteri "Indigo" on Unduski romaani vastand: lame ja lineaarne minavormis jutustus logeleva noormehe argipäevast kaheksakümnendate aastate Eestis. Ajalooline sügavus on siin annulleeritud, keelekasutus väldib kõike kirjandusomast ja keskendub puhta kogemuse vahendamisele. Raamatu esialgne pealkiri oli "Haiguste ravi", see fraas oli aga võetud tuntud graffititekstist, mida okupatsioonijaia lõpu Eestis võis arvukalt leida Tallinna, Tartu ja teiste linnade müüridelt, perroonidelt ja majaseintelt (autori kohta liikus ohtrasti kuulujutte). Graffitile sarnase ärritava anonüümsuse tasandil liigub ka Sauter, kelle kirjutamiseskujudeks on olnud biitnikud

nagu Kerouac ja Brautigan. Võib tunduda üllatav, kuid sellist kõnekeelset proosat Eestis varem ei kirjutatud. Peale nende kahe on unarule jäänud veel. Selline on Toomas Raudam, kellel küll ükski romaan ei näi täiuslikult õnnestunud, kuid kes igatahes evib omapäraselt poeetikat. Tema kõige huvitavam romaan on seni "Tarzani seiklused Tallinnas" (1991), mille tiitellehel on autoritena märgitud Edgar Rice Burroughs ja Toomas Raudam. Raudam on Burroughsi teksti kohati otseselt kasutanud, kuid tsitaadid on põimitud loosse, mille tegevuspaigaks on kuuekümnendate aastate Tallinn (Raudami dateeringu järgi 20.–21. august 1968, mil Nõukogude väed sekkusid Tšehhoslovakkias). Romaani esimeses pooles on intertekstuaalne efekt väga tugevatoimeline – Tarzan käib siin džunglis duši all, sõidab liinibussis ja peab plaani seda kaaperdada, töötab filmistuudios jne. Jane'i ja Tarzani tutvumisstseen on äratuntaval kujul üle kantud Burroughsi raamatust (või sellel põhinevast filmist), kuid samal ajal projitseeritakse see Eesti ümbrusesse jne. Või selline tekstinäide:

Nimetissõrm joonistas nina alla poolkaare, kuid tundus, et kui ta seda kaart veelgi pikendab, siis järgneb sellele ka naeratus. Juba niigi ulatus see kuuenda korruse aknani, kus põles tuli ja ootas Jane.

Tuli.

Naine.

Tarzan komistas kõnnitee kiviäärisele, millega tema sujuv, kopjetasandike vetruv kõnnak ikka veel harjunud polnud.

Tema, Tarzan, eestlane.

Tema, ta naine Jane, venelane.

(19)

Raudami romaanid ja novellid on täis pikitud lugematuid sõnamänge ja keerukaid lausekonstruktsioone, mis mõnikord mõistagi teevad lugemise vaevaliseks. Tõeliselt võib teda alt vedada siiski vaid narratiivsus: nii juhtub "Tarzani seikluste" teise poolega, kus tähelepanu kandub jutustusele ja raamat muutub korraga igavaks.

Millised on aga raamatud, millele kontekst on olnud soodsam? Esimene iseloomulik näide oli Viivi Luige "Ajaloole" (1991), mille soomekeelne tõlge ilmus napilt enne eestikeelset ja mis sai meedias eduka kirjandusteose musternäiteks. Luige romaan tekitas lahkarvamusi mitte niivõrd oma sisu pärast: tegelik põhjus oli adressaadi ootamatu laienemine, mida kriitikud ebamääraselt tajusid. Küllaltki silmanähtavalt oli "Ajaloole" orienteeritud hoopis üldisemale kirjanduslikule koodile kui eesti kirjanike teosed tavaliselt, nõnda et kohati tekkis kahe koodi vaheline pinge. Näiteks tekstisse põimitud tsitaadid Luige varasemast luulest: nende asetus jättis rohmaka ja kaalutlemata mulje, kuid just tänu sellele ei tekita nad segadust teiskeelses lugejas – pole tähendust, mis jääks peitu. Lõppkokkuvõttes võeti romaan omaks, kuid ta püsib avalikkuse mälus endiselt vaid kui "edukas raamat", sellal kui teose sisu näib olevat õieti unustatud.

Teisiti tõusis kontekstis esile Hasso Krulli "Luuletused 1987–1991" (1993), tegelikult valikkogu ilmutamata luulekogudest. Kuna tegemist on siinkirjutaja

raamatuga, jälgisin kriitikat küllalt hoolikalt. Märkasin negatiivseid ja positiivseid hoiakuid koos üldise arvamusega, et raamat on eksperimentaalne ja selle võti asub autori kriitilistes kirjutistes. Ei soosivate ega vaenulike väidete puhul ei märganud ma aga kuskil, et neid oleks põhjendatud mingi kriitilise analüüsiga, tuues vajalikke näiteid (vaid mõni noorem arvustaja oli selles suunas liikunud). Aasta lõpus sai raamat kummalise kirjanduspreemia, mille pani välja Soome ärimees ja mis on jäänud ainukeseks omalaadseks (taotlus oli ilmselt luua midagi sarnast suurtele kirjanduspreemiatele mujal). Summa suuruse tõttu tõusis preemia meedias esile. Mõne aja pärast märkasin, et raamatule viidatigi veel üksnes seoses rahaga või pidades silmas ebatavalist kujundust (tekst on trükitud osalt valgele, osalt punasele või mustale lehepinnale). Taipasin, et pärast preemia saamist omandas raamat teistsuguse *image*'i, mis justkui vabastas ta poetikast ja nihutas mis tahes diskussiooni kontekstuaalsele pinnale.

Kõige silmatorkavamalt tuli kontekstuaalne diskussioon esile Emil Tode "Piiririigi" (1994) puhul. Romaan kujutab endast Pariisis tõlkestipendiumiga elava homoseksuaalse kirjaniku pikka kirja kellelegi Angelole, kes lõpuks osutub väljamõelduks. Vaatluse keskmes on tänase idaeurooplase enesetunne Lääne tarbimiskeskonnas. Selline teema oli eesti kirjanduses vaieldamatult täiesti uus. Raamat sai aasta lõpul Balti Assamblee esimese kirjanduspreemia, mis tõi ta uuesti meedia fookusesse. Teos on praeguseks tõlgitud kaheteistkümnesse keelde (näiteks soome, rootsi, taani, läti, hispaania, prantsuse,

mõned on veel ilmumata) ja on seega üks edukamaid eesti keeles kirjutatud raamatuid üldse.

Tänu "Piiririigi" võimsale levikule jõudis kriitika temast kirjutades tavalisest kaugemale, kuni retseptioonistki jõuti juba teha kokkuvõtteid. (Kirjastaja tähelepaneku järgi suurenes müügiedu kodumaal küll alles esimeste ründavate kirjutiste järel.) Vaatamata tõelisele huvile raamatu vastu kandus raskuskese viimaks ikka kontekstuaalsesse sfääri: autorit püüti taandada "eduka inimese" mudelile, kohvikuvestlustes tõsteti aga retoorilisi küsimusi, kas tõesti just Tode "Piiririik" väärrib eesti kirjandusest kõige enam tõlkimist jne.

Need vastandlikud näited ilmutavad võrdselt tõsiasja, et tegelikult huvitab kirjandusarutelu praegu pigem protsess. Kuna see pole veel küpses faasis, võib ainult skitseerida, millised on ta senised järgud.

1. Kaheksakümne date lõpul tekkis Tartus liikumine, mida praegu nimetatakse etnofuturismiks. Väikese ringi piires lammutati kiiresti senine kirjanduskood ja hakati järsku kirjutama üllatavaid tekste, mida kirjanduslik avalikkus siiani pole päris alla neelanud (Sven Kivisildnik, Lauris Toomet, Karl Martin Sinijärv). Liikumine paiskus esile ka otseste kvaasi-poliitiliste manifestidena, kus Kajar Pruuli sõnade järgi "dekonstrueeritakse... väljakujunenud arusaamu "etnose" ja "natsiooni" mõistetest ja nende vahekorrast, mängitakse üksteise vastu välja keelelised (või usulised), territoriaalsed ja rassilis-tõulised identiteedid" (*Vikerkaar* 1995, nr 12). Pruul vastandab etnofuturismile varasema "etnosümbolismi" ja ütleb, et "sel-

lest, mis etnosümbolismis oli olnud kõige jäävama ja viimsema referendi rollis, etnilise identiteedi konstantsusest, saab etnofuturistlikus kujunditarvituses kõige erutavam muutuja, ammendamatu transformatsioonide ja mängu allikas" (samas). Tegelikult nihutas juba etnofuturism arutelu raskuskeskme kontekstuaalsesse sfääri, kuid kohe ei saanud see üldistuda.

2. Üheksakümne date hakati kriitikas rääkima kirjanduse kadumisest, pudenemisest, turumajandusega kohanemisest jne. Osalesin ise selles diskussioonis ja püüdsin terutada mõtet, et kirjandus pudeneb väikesteks vähemuskirjandusteks, mis suhtuvad endisesse suurde kirjandusse nagu subkultuurid kultuurisse. Valitsevaks kujunesid siiski teistsugused meeolud. Ühelt poolt pääses mõjule ängistus senise turvalise konditsiooni kadumise pärast; teiselt poolt aga hakkas valitsema arvamus, et kirjandus peabki kohanema turu nõuetega ja see, mis müüb, on kahtlemata kõige eesrindlikum. Kuigi pidevalt kõlab ka hääli, mis kutsuvad üles mõistlikkusele, pole nende kahe põhiarvamuse vahel seni tasakaaluni jõutud. Siit ongi ennekõike tulnud need kontekstuaalsed efektid, mida kirjeldasin.

3. Emil Tode "Piiririigi" ilmumisega sai selgeks, et olukord ongi juba muutunud ja kriitika vajaks orienteerumiseks uusi kriteeriume. Nende tekkimine nõuab aga aega. Eesti kirjandus oleks justkui sisenenud teatavasse kakskeelsesse ruumi, kuid paraku on "teise keele" ruumiosa seni täitmata ja kriitikutel polegi mingeid ühiseid viitetekste. Olukorda püütakse ületada jõulise isemõ-

lemisega, kuid selle tulemused ei pruugi nõudlikumat vaimu rahuldada.

Võib nüüd küsida, kas see troostitu moega skeem kirjanduselu tõepoolest ammendab ja kas ei saaks siia kõrvale panna teistsugust nägemust, mis lähtuks näiteks "järjepidevuse" ideest või lihtsalt vastandaks äraproovitud viisil vanemat ja nooremat põlvkonda (näiteks etnofuturismil ongi olnud ka vastandumise jooni). Arvan, et see on siiski vaid hallutsineeriv võimalus, kuna on silmaga näha, et tegelikult valitseb üheksakümnendate kirjandusteadvust Eestis *katkestuse* kujutelm. Veel paar aastat tagasi polnud väsitud korrutamast, et praegune olukord (poliitikas, sotsiaalsuses, kirjanduses, kultuuris...) erineb täielikult eilsest ja seepärast ongi oodata, et kõik, mis tuleb, tuleb teistsugune. Ilma usuta, et tehakse midagi, mis vähem kui kümme aastat tagasi lihtsalt polnud võimalik, ei liigutanud keegi naljalt sõrmegi. Nüüdseks on katkestusest saanud vaikiv eeldus. Tundub, et katkestuse hüpnoosi mõju all hakkab praeguseks juba kujunema teatav rütm, mis enam ei vaja pidevat eitusviidet okupatsioonija tingimustele ja hakkab nähtavasti peagi genereerima midagi uut.

Viimasel aastal oli oluliseks nihkeks tõlkekirjanduse äkiline elavnemine. Nii palju erisuguseid ja tõepoolest olulisi tõlketekste pole Eestis korruga ilmunud vist kolmekümnendatest aastatest saadik (kuuekümnendail pidurdasid arengut ikkagi ametlikud piirangud). Ajalehtedes ilmunud statistikast selgub, et raamatuid ostetakse Eestis suhteliselt väga palju, eriti kui võrrelda keskmist kaanehinda keskmise sissetulekuga. See lubab järeldada, et ilmuvat ka loetakse.

Kui hetkeks ikkagi silme ette manada käsitus, et mingi "järjepidevus" peab kirjanduses kas või varjatult funktsioneerima, siis tuleb kõigepealt arvestada kaht momenti. Esiteks hellitati kaheksakümnendate lõpus ühiskondliku murrangu ajal arvukalt väga mitmesuguseid "järjepidevuse taastamise" kujutlusi, alates riiklusest ja omandist ning lõpetades kodueesti ja väliseesti kirjanduse kokkusulamisega. Poliitilisel pinnal need unistused täitusid, tuues kohe kaasa metsiku pohmeluse; kirjandust vaadates näeme aga, et "järjepidevuse" taastamise asemel sündis pigem endisest suurem jagunemine. Teine moment: see keskealiste kirjanike põlvkond (eelkõige kuuekümnendate modernistid), kes võiks taolist "järjepidevust" esindada, on ise olnud kõige muutlikum ja teinud kõige ägedamaid pöördeid. Pealegi oli hulk kirjanikke vahepeal ägedalt tegev poliitikas, ja see pole nende autoriteeti just suurendanud – pigem vastupidi. Just see keskealiste kirjanike põlvkond näib olevat ka eriti vastuvõtlik ebausule, et turumajandusel on mingi imettegev võim; kõigele halvale otsivad nad seletusi mujalt ja satuvad konservatiivse diskursuse lõksudesse. Viimasega liitub tõsiasi, et nad enam ei suuda keskenduda kirjanduslikule loomingle ja mõnikord lihtsalt devalveerivad uute tekstidega oma vana signatuuri.

Kui nüüd need kaks reservatsiooni on tehtud, võiks tõepoolest osutada sõltumatutele figuuridele, kes on pärast katkestust jäänud põhiliselt samaks. Kõige silmapaistvam neist on kindlasti Jaan Kaplinski. Kuna Kaplinski pole oma põhilisi tõekspidamisi poliitilise süsteemi

vahetudes oluliselt muutnud, on suhtumine temasse olnud väga vastuoluline. Üheksakümnendate alguse rämeda parempoolse populismi hääletorudele jäi Kaplinski silmanähtavalt ette. Käivitus terve demagoogialaine, mille järelmõjud pole praegugi täiesti vaibunud: kirjanikku rünnati isegi ta luulet arvustades (Ülo Mattheus), ja kõigest kumas läbi lausa tšekistlik soov kujutada teda "rahva reeturina". Põhjuseks olid siin lihtsalt Kaplinski sotsiaal-demokraatlikud vaated. Kogu sellest jammast hoolimata on Kaplinski aga Eestis praeguse kümnendi olulisemaid kirjanikke ja intellektuaale. Möödunud aastal ilmus Kaplinski luulekogu "Mitu suve ja kevadet", mis on ilmselt kõige õnnestunud luuleraamat kõigest sel kümnendil ilmunutest (sai ka riikliku luulepreemia, mis hetkel on Eestis ainuke luuleraamatuile jagatav preemia). Erinevalt paljudest kuuekümnendatel alustanud kirjanikest, kes vanemaks saades äkki muutuvad lohakaks, säilib Kaplinski hämmastava selguse ja väljendub alati täpselt. Seejuures on tema kirjutusviis muutunud järjest hõlpsamaks, luuletused on kirja pandud kergelt ja vähemagi paatoseta. Kogus on sees ka vihikutäis tõlkeid hiina 11. sajandi luuletajalt Su Dong po'lt, Su Dong po luuletusi originaalis ja viimati ka Kaplinski luuletusi ta enese hiinakeelses tõlkes. Sellises hieroglüüfidega küllastatud raamatus mõjub emblemaatilisena üks tekst, mis minu meelest üldse hästi sõnastab Kaplinski püüdluse luuletajana:

Avasin vene-hiina sõnaraamatu kaane – seal all oli pisike putukas, vist vaablane.

Ta sirutas tiibu ja lendas välja valgusesse.

Ma kaotasin ta silmist, võibolla jäi ta rabelema aknale ja suri sinna nagu nii paljud putukad või pääses välja avatud maailma. Nii nagu mõni meist.

Korraks

mõtlesin, kas ta ei olnud tegelikult mõni sõna, mõni märk seal sõnaraamatus,

kes ei tahtnud enam seal olla, kes tahtis olla midagi muud kui märk, hieroglüüf selle maailma, selle elu külmade klaasist kaante all.

(34)

Kaplinski soovib niisis hoiduda igasugusest sõnade fetišeerimisest. Veidi sarnase lähtekohaga, ehkki hoopis erineva taotluse ja temperamendiga, on peagi seitsmekümneseks saav Aleksander Suuman. Suumanile oli varem omane teatav ornamentaalne, hilissümbolistlik luulekeel, kuid kaheksakümnendate aastate keskel see äkki muutus ja Suuman hakkas kirjutama lühikesi, tihti anekdootliku sisuga riimimata luuletusi. Ta esitab juhuslikke sündmusi, tähelepanekuid, kuulnud lugusid või lihtsalt päheturgatanud vaimukusi, mis meeldivad või ei meeldi just nii palju, kui lugejale meeldib või ei meeldi Suumani isik. Viimasel ajal avaldab Suuman enam-vähem igal aastal uue luulekogu.

Toon Suumani kohta näite 1986. aastast, mil tema luule just muutus. Luuletuse pealkiri on "Tegemist kui palju".

Otsin kuus jäätist.

Koduteel sõin

ühe ära.

Ülejäänud toppisin jääkappi
ja siis sõin
kohe ära.

Hakkas õudselt külm.
Keetsin vaarikavarreteed:
kummutisahtlist leidsin
paar kaltseksit:
pugesin vatiteki alla.

Nüüd on jälle
täitsa hea olla.

Proosakirjanikest on põhiliselt samale tasemele jäänud Jaan Kross, ilma et ta küll oleks ületanud romaane nagu "Keisri hull" või "Professor Martensi ärasõit". Krossi on Eesti poolt korduvalt esitatud Nobeli preemia kandidaadiks, kuid ilmselt pole konjunktuur olnud talle piisavalt soodne (huvi baltisaksa kultuurikoosluse vastu pole ka mujal kui Saksamaal piisavalt suur).

Tundub, et suhteliselt kõige soodsa-

mas olukorras on praegu vanemad kirjanikud, kelle uus looming eelnenule enam palju ei lisa. Nende suhtes käibivad enamasti vanad hinnangud. Imelikum on lugu siis, kui kirjanik on varem olnud kuidagi tõrjutud või kõrvale jäetud. Näiteks on Nikolai Baturini taigainelised romaanid midagi tõeliselt omapärast, kuid varem nad kirjanduse üldise skeemiga ei sobinud; nüüd on sageli kostnud Baturinit pooldavaid hääli nii vanemate kui nooremate seast, kuid see kõik unustatakse varsti jälle ära. Seepärast pole kirjandusliku ruumi liigendus murrangutest hoolimata pea-aegu sugugi muutunud – isegi hoolimata sellest, et väliseesti kirjandus on nüüd uute väljaannetena kättesaadav.

Milliseks võiks kujuneda kümnendi teine pool? Arvan, et konteksti-hullustus millalgi väsis. Kuidas täpselt sellest aga välja tullakse, ma ei tea, sest see sõltub ka vahepeal kirjutatavast kirjandusest.

TIIT HENNOSTE

HÜPPED MODERNISMI POOLE: EESTI 20. SAJANDI KIRJANDUSEST EUROOPA MODERNISMI TAUSTAL

18. loeng

Kodueesti modernism II: kolmas hüpe modernismi poole

Eesti kirjanduses ja muudel klassikalistel kultuurialadel toimub järjekordne hüpe modernismi poole 1960. ja 70. aastate vahetusel, 60ndate teisest poolest alates. Tartu noored teatritegijad pöörduvad Grotowski, Artaud' jt Euroopa modernismiklassikute poole. Olulisteks märksõnadeks saavad absurd, rituaalid, ekstaas, teatri ja elu ühendamine, kehakeel, ekspressiivsus. Olulised nimed on Jaan Tooming, Evald Hermaküla, Mati Unt, Paul-Eerik Rummo, veidi hiljem Karin Raid, Ingo Normet. Kunstis tulevad *happening*'id ja *pop-art*'i mõju – Keskküla, Tolts, Lapin, muusikas Arvo Pärdi modernism ("Perpetuum mobile").

Murre kirjanduses

Kirjandusest 60ndatel on nii palju kirjutatud, et lõpuks on hakatud "kuldsete kuuekümnendate" üle juba ironiseerima. Siiski paistab, et asi on siiani tõsisemalt läbi uurimata, eelkõige vist ajalise läheduse tõttu. Ka meie ei hakka siin uurima kogu 60ndate fenomeni, vaid üksnes selleaegset hüpet modernismi

poole. Kasutanud olen sealjuures taas paljude autorite kirjapanudut: Andres Ehin, Jaan Kaplinski, Andres Lange-mets, Toomas Liiv, Karl Muru, Paul-Eerik Rummo eelkõige.

Kirjanduses, nagu öeldud, valmistab hüpet ette kogu 60ndate vaba õhustik ning kirjanduse avardumine nii temaatiliselt, ideoloogiliselt kui tekstiehituslikult, võitlus esteetilise ja ideoloogilise tsensuuriga.

See tähendab üksikute klassikaliste modernismivõtete imbumist tekstidesse (sisemonoloog, vabavärs jms). Siiski ei astuta pikka aega üle modernismi piiri. Keskseks on "eestiaegse" traditsiooni taastamine ja säilitamine ning nõukogude ühiskonnas võimalike piiride järeleproovimine ja aeglane avardamine. Selle aja kirjandust võib määratleda kui modernismivõtetega rikastatud uusromantikat või -realismi.

Hüpe algab kirjanduses 60ndate teisel poolel. Proosas tähistavad seda selged märgid: Mati Undi "Mõrv hotellis" (1969) ja Arvo Valtoni "Kaheksa jaapanlannat" (1968). Luules on muutus keerukam ja udusem. Midagi hakkab muutuma juba nt Rummo "Lumevalgu-

ses...lumepimeduses" ja Kaplinski "Tolmust ja värvidest"-kogus. Kuid selge murrang tuleb alles seejärel. Selle sümptomiks on ka Valmar Adamsi mõiste "luuleinflatsioon", mis märgib senise laadi grafomaanlikuks muutumist ja epigoonide hulga kasvu. Igatahes läbib 60ndate teist poolt nii selge piir, et näiteks minu jaoks, kes ma hakkasin luulet tõsiselt lugema umbes 1970–71, oli Paul-Eerik juba klassika, kes kuulus eelmisse aega, minevikku. Minu (ja paljude samavanade lugejate) raamatuteks said Ehini "Uks lagendikul" ja "Närvi-trüki" kaks keskset autorit Üdi ja Iso-tamm.

Luulemuutused 60/70ndate vahetusel

60ndate algupoolel pääseb eesti luules valitsema luulemall, mida võiks nimetada uusarbujalikuks: uussümbolistlik väga esteetiline luule, mille keskmeks on püha kunst ja püha luuletaja ja millesse imbuvad mõned klassikalise modernismi lahjenenud ja triviaalsüsteemiks saanud jooned, eelkõige vabavärss (mis tuleb juba 50ndatel) ja assotsiatiivsus. Isegi kui vormis järgiti muid modernistlikke tekstiehituskaanoneid (nagu Alliksaar), siis luule sisemist olemust mõisteti ikka samasugusena ja luule keskseteks märksõnadeks ideetasandil jäid ikka "ilu" ja "püha kunst". Just see on luule, mille kohta sobib Kersti Merilaasi kaunis metafoor – "sõnakated-raalid".

Murre eesti luules toimub kümnendivahetusel, umbes 1967–75. Seal on aga koos mitu erinevat asja. Esiteks on see

hüpe modernismi poole. Teiseks aga on ka midagi hoopis muud, mida võiks ehk tõlgendada hüppena üle modernismi, postmodernismi poole.

Hüpe luulemodernismi poole

Klassikalist modernismi tuleb eesti luulesse õieti vähe. Siia võib olulisemana arvata Alliksaare keskmise perioodi keelemängud, Paul-Eerik Rummo "Saatja aadressi" jaheda minimalismi, Ehini sürrealismi ning ka Toomas Liivi ja Ene Mihkelsoni luule. Põhiliselt ilmutavad modernismi olulised kogud 1968–72.

Vaatame lühidalt olulisemaid autoreid, kes modernismi eesti luulesse taas-toovad.

Artur Alliksaar

Alliksaar oli modernismi ajaline eelkäija ja paljude noorte luuletajate iidol ning õpetaja. Eluajal teda ei avaldatud, peale surma 1968 ilmus "Olematus võiks ju ka olemata olla" ja 1976 "Luule" (Alliksaare enda koostatud kogu + lisandusi).

Alliksaar on raskesti loetav, kuid formaalselt selgelt analüüsitav autor, kelle kohta olulised kirjutajad (P.-E. Rummo, Karl Muru) on olnud põhilises üsna ühel nõul.

Alliksaare luule jaguneb selgelt kolme perioodi/kihistusse:

1. periood: klassikalised vormid, põhiteemadeks ilu, luule, kunst. Arbuajate ja Euroopa sümbolistliku luule traditsiooni järgija. Juba sel ajal on talle olulised keele kõla, alliteratsioonid jm

kõlamängud ning mängu ja juhuse hindamine.

2. periood: järsk pööre eksperimenterimise. Endiselt on kunst ja ilu keskseid väärtused. Alliksaar absolutiseerib juhuse ja mängu ja vastuolud ja aja suhtelisuse. Põhimuutus on vormis: tekstid muutuvad fraaside, lausete, ütluste reaks. Üleminek ühelt mõttelt teisele võib toimuda kuidas tahes (rütm, kõla, paralleel, antitees *etc*), sageli keelekõla kaudu. Kunagi proovisin leida Alliksaare luulest klassikalist saussure'ilikku anagrammi, nagu on leitud nt talle oluliste vene luuletajate tekstidest. (Anagramm ses mõttes tähendab, et tekst on seotud kokku ka kesksete märksõnade kesksete häälikute suurema sageduse kaudu, st kui nt teksti keskseks märksõnaks on "ilu", siis väljendab seda ka *i*, *l* ja *u* suurem sagedus, mis sugereerib lugejale põhimärksõna ja seob nii pealispinnal sidumata tekstiosi.) Alliksaarel selline anagrammilisus puudub, st tema üleminekud ei toetu mitte olulistele märksõnadele ja nende kõladele, vaid tõe poolset juhustele. Veel iseloomuliku:

* Lause on väga suure absoluutväärtusega, seisab omaette.

* Aforismid, deklaratsioonid, hüüatused (palju hüüu- ja küsimärke); tekib ekspressiivne, eksalteeritud, retooriline ilme.

* Sõna- ja lausekorduste rohkus. Ülitavaline on lauseparallelism.

* Sõnapruuk: uued liitsõnad, uued sõnad, uued seosed sõnade vahel seoses nende alliteratiivse ühendamisega.

* Metafoori tagasipööramine.

* Alliteratsioonriimid, palju ja vabades kohtades. Vabastatud riim.

Karl Muru järgi esineb Alliksaarel mitmeid eri kompositsioonitüüpe:

* assotsiatsiooniahel, suhteliselt traditsiooniline assotsiatiivne vabavärs;

* paralleelassotsiatsioonid, sama nähtus eri vaatepunktidest, mille tulemuseks on simultaanne kubistlik pilt;

* põhiimpuls+lisaassotsiatsioonid (traditsioonilisest kõige kaugem tüüp);

* antiteetiline kompositsioon;

* kõlaefektide seos;

* segavõimalused.

Selle mõjutaustaks on Whitman (vabavärs), Kafka (ekspressiivne pildistik), Jessenin, Majakovski. Kas ka Visnapuu egofuturism, Barbarus, Talviku ekspressiivsus?

Karl Muru järgi on Alliksaare luule pildistik ekspressionistlik ja sürrealistlik.

3. perioodi tähistab tagasimineku sümbolismi suunas, filosoofilisus, igaviku- ja kestvustunne, traagiline nukker elufilosoofiline luule.

Sellisenä on Alliksaare luule seostav eelkõige sajandialguse ekspressionistliku elutundega ning arbujatelegi oluliste märksõnadega. Tema oluline uudsus on teksti klassikalise semantika keskse vormi lammutamises ja asendamises vabade seostega tekstiosade vahel. Seda võib ju siduda näiteks sürrealismi või futurismiga, kuid mulle tundub, et see on pigem paralleelsus. Alliksaare tekstiehitus põhines pigem tema enese sisemisel võimel elada keeles oma erilisel moel. Alliksaare tähtsus on eelkõige õpetajana ja arbujaliku ideoloogina. Teine oluline mõju on tal ilmselt olnud Vabastajana, selle arusaama toojana, et luulet võib teha ka teisiti

kui seni. Et kaanonitest võib ja peab vabaks saama.

Kirjandussituatsioonis, kuhu ka lugejad kuuluvad, tal kuigivõrd osa ei olnud, kuna ta tekstid jäid pikaks ajaks avaldamata.

Paul-Eerik Rummo

Rummo on 60ndate aastate olulisim luuletaja, seda mitte niivõrd uuendajana kui rahvusluuletajana. Tema tollane luule jaguneb kahte perioodi. Esimese moodustavad kolm esimest kogu + valikkogu (1962–68), teise neljas kogu (1972).

Esimene kogu "Ankruhiivaja" on algaja romantiline elurõõmus retoorika.

1964. aasta kogus "Tule ikka mu rõõmude juurde" hakkab elurõõm asenduma pessimismi, resignatsiooni, ohutunde ja kurbusega ("Hamleti laulud"). Suureneb lüürilisus, tuleb terve maailma haaramise taotlus, aga ka tagasivaatamine lapsepõlve (loomulikkus, lihtsus, "maskid maha"-ideoloogia kui ideaal), valuline igatsus ühtesulamise ja mõistmise järele. See kogu sisaldab romantilist armastust, ohutunnet ja rahvusluulet. Sealt on pärit hulk programmilisi, klassikaks saanud tekste.

Kolmas kogu "Lumevalgus...lumepimedus" (1966) on senise luulesuuna tipp ja osaline ületamine. Suureneb assotsiatiivsus, luule saab hingeseisundi väljenduseks. Olulised märksõnad, mis on öeldud selle kogu kohta:

* elamuseisundite, sisetunnete pildid;

* sotsiaalne ohutunne, äng, eksistent-

siaalprobleemid, kaotusvalu, suhe isamaaga;

* terviklik kompositsioon;

* luuletused kui totaalsed tervikud, mis jäävad ise õhku rippuma, ammen-duvad iseendaga;

* impressionismihõnguline musi-kaalsus;

* vabavärss ja rõhuline värss;

* tugevalt assotsiatiivne luule;

* regivärsi mõjud (kordus, algriim);

* kollaažid;

* keerukas stroof;

* eri šriftid ja graafika on oluline;

* mõjutatus zenist, Dylan Thomasest, rahvaluulest, Liivist, Suitsu "Tuulemaast", Alliksaarest, ehk ka Lepikust.

Rummo ise on rääkinud oma esimese perioodi kummalisest ja eklektilisest mõjupaketist: absurd, idamaad, jaapani ja hiina muinasjutud, zen-budism, pioneerimütoloogia, eksistentsialism (eriti Camus), Thomas Mann, Dostojevski.

Luulet otsese mõjuallikana on vähe. Oluline oli Tartu kirjanduselu: oma toa mütoloogia, kohvikud, seltsielu. Põhiautoriteetideks Alliksaar ja Kaalep.

Ise on Rummo öelnud, et hea luule on erilaadne mõtlemine eesmärgiga tabada nähtuste esialgne jaotamatus. Mitte süntees pärast analüüsi, vaid süntees ilma analüüsita. Luule on selline mõtlemismeetod, mis ei ole maailma ratsionaalne-loogiline lammutamine. Terviku tabamine, tee enese juurde.

Muljed + tunded + keel = luule. Hea luule etaloniks on:

* assotsiatiivsus, lausestuse ilu, keelekasutuse nüansid, autori sügav sisemine hingus;

* püüd kooskõlale, selgusele läbi vastuolude;

* täiusliku vabaduse vaim.

Siiski kirjutas Rummo sel ajal ka otsest modernismi piiridesse mahtuvat luulet (Jüri Palmiste, mäng Alliksaarega, bulgaaria luule tõlke müstifikatsioon jms). Kuid selle avaldas ta suurelt jaolt alles 80-ndatel.

Pärast kolmandat kogu muudab Rummo teadlikult ja põhimõtteliselt oma luulet (ise on ta öelnud, et senise suuna jätkamine oleks sujuvalt grafo-maaniasse viinud). Nii kirjutab ta 1969: luuletamine on igäihe igapäevane tegevus. Luuletaja erineb tavainimesest selle poolest, et ta fikseerib oma igapäevase tegevuse tekstideks, mis on luuletamise kui hädavajaliku protsessi kõrvalprodukt. Luule on enamasti protsess, liikumine millegi poole. Ja veel järsem murre ilmneb 1970: olen hakanud võtma elu ennast kunstina. Püüan võtta mittedünaamilisi igapäevaseid situatsioone sama intensiivsusega, kui kunstnikud võtavad oma tihendatud nägemusi ja sümboleid.

Selle tulemuseks on "Saatja aadress"(1972). Rummo enese järgi: mõistuslikum luule, žurnalism, pigem taust, millest luule on sündinud. See on selgelt modernistlik, konstruktivistlik maailm. Luule kui tegu. Olulisemaid märksõnu:

* objektiivne, kujunditu, minimalistlik, deskriptiivne;

* luuletuse de-estetiseerimine;

* argine stiil;

* vabarütm;

* metaluule;

* sõnamängud;

* fragmentaarsus;

* kujundus kui luule osa, raamat kui tervik, milles mängib ka lehepind.

Andres Ehin

Kolmas oluline modernist on Andres Ehin, pea ainus puhas eesti sürrealist peale Ilmar Laabani ja Ilmar Mikiveri. Ja väga lähedane Laabanile. Ehini selle aja kogud on "Hunditamm" (1967) ja "Uks lagendikul" (1971).

Ehini ise:

* Kunstiteos mõjub kõigepealt konkreetsetele meeltele. Tundeelamus kasvab meeltemuljest. Just meelelise ja tunnete/mõtete katkematu seos on kunstile ainuomane.

* Kunst ei pea arvestama loogikat. Selle põhjus: tekst kajastab tervet pikka ja vastuolulist loominguprotsessi (diakrooniline loogika).

* Grotesk.

* Keelemäng.

* Vabad metafoorid.

* Klassikalises vormis sürrealistlik sisu (sonetid).

Mida võiks öelda klassikalise modernismi niisuguse tuleku kokkuvõtteks?

Esiteks, modernism jääb hõredaks. Alliksaar sureb 1966, Rummo "Saatja aadress" jääb avaldamata ja selle järel ta enam praktiliselt luulet pikka aega ei kirjuta, Ehin avaldab harva, Liiv veel harvemini, Mihkelsoni luule saab raamatuteks alles 70ndate lõpupoolest alates.

Teiseks aga: see on siiski väga oluline ja mitmesuunaline väljamurre senisest luulesüsteemist.

* See on senises eesti modernismis põhilise saksakeskse ekspressionismi ületamise katse. Rummo jahe kultuurikeskne metaluule toob eesti luulesse inglise modernismi, eelkõige Eliotist ja

Poundist lähtunud modernismimalli. Kaasa mängib siin ka soome sõjajärgse modernismi mõju (Haavikko ja teised), kus omakorda just inglise mõju keskseks oli saanud. Ehin toob aga kodueestisse ka puhta sürrealismi. Rummogi suhe kunstisse on uuel perioodil tugevalt sürrealistlik. Siiski, kumbki neist suundadest ei leia kuigivõrd järgijaid ja arendajaid edasises luules. Nii jääb eriti Rummo alustatud suund, mis liigub teksti ja keeleluule suunas, st samas suunas nagu maailma luule sel ajal, arenduseta ja jätkuta.

* Olulisem uuendus on minimalism. Senine tekstikesksus asendub vaikusekesksusega, tähtsaks saavad pausid, õhk sõnade ümber. Vaikus tuleb senise asotsiatiivse kuhjamise asemele. Seni püüti teha sõnade seosed hästi tähendusrikkaks, luua tähenduskobaraid, mitmemõttelisust. Vabavärsis lõhkus pausid ja sidus teksti voolavaks pidevuseks. Olgu näiteks haikuharrastused, Kaplinski lühivärsid ("Valge joon Võrumaa kohale", 1972), Üdi pooleli laused ja mäng pausiga värsipiiril (Arvake, kas pauguga või ilma. Loomulikult). Samale viitab tegelikult juba Alliksaare fraasikesksus, mis lammutab luuleteksti sisemise pidevuse. Seegi viitab tagasi Poundile, aga samuti soome sõjajärgsele modernismile ning ida luule mõjule (zen-budismi mõju, jaapani haikude mõju). Andres Langemets on hiljem selle muutuse ülendanud 70–80ndate luule keskseks jooneks.

* Kolmas oluline muutus on visuaalse ja verbaalse ületamine. Luulekogu saab ka visuaalseks tervikuks. Rolli mängib tühi lehepind kui teksti osa. Luuletust saab nii vaadata kui lugeda. Siin on

lisaks "Saatja aadressile" olulised ka nt Raul Meele konkreetne vaatamisluule 60ndate lõpus ning Toomas Liivi visuaalselt sirged tekstiplokid. Raul Meel: luuletust peaks ideaalis saama haarata ühe silmapilguga. (Vrd Rummo: luuletus kui tervikkogemus, analüüsieelne seisund. Meel lisab teise poole: ka vastuvõtt peab saama toimuda hetkega, mitte lineaarselt.) See mäng läheb tagasi juba sajandialguse futurismini, kuid ka sõjajärgse konkreetse luuleni, eriti saksakeelsetes maades.

Seega võime kõnelda eelmise perioodi väga põhimõttelisest ületamisest. Keskne oli siin P.-E. Rummo "Saatja aadress", kuigi see jäi käsikirja. Lisaks Ehini "Uks legendikul".

Hüpe ?post?modernismi poole

Modernismihüppele lisaks võib näha, et nagu sajandi alguses nii ka nüüd toimub tegelikult samaaegselt ja osalt ka samades autorites muidki murdeid.

Neist on kõige olulisem kõrge ja madala luule vastanduse ületamine.

Selle ületamise käigus lammutatakse ühelt poolt senise luule keskne ideaal: kunst kui pühadus, luule kui maailma kese, luule kui sõnakatedraalide ehitamine. Seega lammutatakse senine uusarbujalik/uusromantiline luuleideaal.

Teisalt aga ületatakse ka modernismi ideaal.

Seni oli eesti luuleteadvuses olnud kaks selget kõrgluule malli: püha ja kaudne kirjakeelne ja kirjameelne luule, mis oli vabavärsiline või keerukate stroofi- ja riimiehitustega, ning vana regivärsis (mida kõrgluules juba sajandi algusest

peale kasutada on püütud, sh ka Rummo ning Kaplinski). Muud luulevõimused kuulusid kultuuriteadvuses madalate hulka: alates levilaulusõnadest kuni uuema rahvalauluni koos nende vormikaanonitega (lihtsad nelikud, ebapuhatud kulunud ja kõlksuvad riimid jms).

Nüüd toimub põhimõtteline murre. Seda väljendavad Johnny B. Isotamme räme poliitluule, Jüri Üdi paroodiad, argikeel ja keelenaljad, Hando Runneli rahvaliku külalaulu arendused, Andres Ehini keelemängud, P.-E. Rummo laulusõnad (laulud "Viimsele reliikviale", "Vettinud peiari laulud"), aga ka "Saatja aadress", mida ta ju ise on nimetanud žurnalismiks.

Millised jooned muutuvad sellega seoses? Olulisim on mu arvates järgmine:

* Argikeel ja rämedus tuleb luulesse (Johnny B.: kes kurat see ytles / et elu on praht ja inimesed sead; need mudased põllud, vareseparved raibete kallal, libud ja värdjad pole enam Baudelaire'i raibe-estetiseerimine, vaid mälestus vangilaagrist; Üdi *agoonjad* ja lorilaulud "Õhtu Valgas"-stiilis).

* Keele- ja tähemängud (Ehin: käes on suur savi).

* Luule ja laulu piiri hajumine. Tõsi, varemgi oli luuletusi viisistatud, kuid tehtud neist klassikalisi soololaule. 60ndatel said oluliseks folklaulud, mis juba balansseerisid kõrge ja madala piiril. Nüüd aga tehakse uut luulet rocklauludeks (Ruja laulud Üdi tekstidele) ning lauldakse Runnelit lihtsalt rahva hulgas. Selle arengu järgmisteks astmeteks on rockluuletajate väljakujunemine, olulisemana alguses Ott Arder. Lisaks hakkavad luuletajad ise oma luu-

let lauluna esitama (Üdi/Viiding). Tuleb suur luuletuste ettelugemise aeg (Isotamm, Üdi, Ehin, luuleplaadid). Luulest saab taas suulise suhtlussituatsiooni osa.

* Koos tekstide muutumisega rahvas seas loetavateks ja lauldavateks lauludeks kaob klassikaline kõrge lugemissituatsioon, kus luuletust loetakse omaette vaikuses paberilt.

* Autorisuhte muutumine luulesse. Varasema püha suhtumise ja tõsise rahvusliku tegevuse asemele tuleb mäng, nali, paroodia, luuletamine "pulli pärast" (Isotamm: luuletamine pole yldse töö), eksromptide aeg.

* *Underground*, autorite kõrvalehoidmine suurtest kultuurihierarhiatest (omakirjastused, almanahhid). Selle taga on küll ka poliitilised põhjused, tahe kõrvale hoida ametlikust kultuurist (meenutame Viidingu kahtlusi selle kohta, kas lasta end ametlikult avaldada). Kuid oluline meile on suhte muutumine luulesse, mittetahtmine esineda üldtunnustatud poeedina oma rahva ees. Luuletaja ideaaliks pole enam tunnustatud korüfee, vaid tunnustamata geenius. Olulisemad autorid on seal Isotamm ja Üdi, aga ka Peep Ilmet ja Ave Alavainu.

* Luule kui tegu, poliitika. Isotamme poliitilised seisukohavõtud, Runneli eestlus, Rummo luuletused.

Ka see hüpe toimub samal ajal klassikalise modernismiga ning ei kesta kaua, kuigi üksikuid tekste tuleb ka hiljem. Almanahhide aeg saab alguse 1967 ja põhiaeg kestab kuni 1970. Alates 1971 jõuavad mitmed almanahhide põhiautorid ametlikku trükikanalisse ja alma-

nahhide aeg saab ümber 1973. (Vt Tõnn Sarve ülevaadet *Vikerkaares* 1987, nr 7). Isotamm lõpetab kohe pärast esimest kogu 1972, Ehin teeb selliseid tekste harva, Üdi-aeg kestab kuni 1975. Omas suunas jätkab Runnel, kuid ka tema liigub juba "Mõrus ja möödumas" (1976) vaikselt pateetilise kõrgluule suunas.

Niisiis, eesti luule muutumistes saavad taas kokku mitu eri lainet mujalt maailmast. Klassikalise modernismi väljakujunenud kaanonid ühenduvad 60ndate maailmas toimunud kontra-kultuuri muutustega/mõjudega.

Euroopas liikus luule pärast sõda järjest enam eemale klassikalisest luuletusest, proosalise ja luulelise teksti eristuse ÜLETAMISE suunas, TEKSTI suunas. Teine oluline suund oli liikumine järjest keelekesksema luule poole, teadmiseni keele ebaadekvaatsusest, ebakindlusest. Oluline märksõna sõja-

järgses luules oli ka lihtsus keeles, intellektuaalsus, romantilise retoorika vältimine, autori neutraalne vaatlejapositsioon. Teisalt kujuneb 60ndatel välja kõrgkultuurist kõrval olev *underground*'i ja *rock* -kultuuri tekstimaailm, kus elavad släng, argikeel, luuletus kui poliitiline seisukohavõtt, luuletus kui laul, riim ja rütm. Muidugi on siin mitu eri kihti ja suunda rockist üle popi folgi ja rahvamuusikani. Kuid erinevus luule liikumisest ja eraldumine sellest maailmast on selge. Vaid üksikud laulusõnade tegijad pääsevad antoloogiatesse (Lennon&McCartney, Bob Dylan, Jim Morrison).

Eestis jäid need maailmad väga tugevalt seotuks. Kõrgluule muutub lauluks ja Runneli lauludest saab kõrgluule. Luulest ei kao riim ja rütm. Rummo jahe keelemäng ei leia järgijaid. Seega, luule tee moodsa postmodernismi või modernismi äärmuste poole jääb ära.

VAATENURK

MART KIVASTIK

Küünlad pühadele ödedele

ARVO VALTON. UNEHÄIRED. Ku-par, Tallinn, 1995. 184 lk. Hind 57.60.

Ma olin just Arvo Valtoni "Unehäired" läbi lugenud, kui telekast öeldi, et neil päevil saab "Viimne reliikvia" kahekümne viie aastaseks. Selleks olevat kohale sõitnud ka Gabriel ja Agnes. Valtonile peab sel puhul õnne soovima. Mõlemad näitlejad rääkisid ka ise sõnakese Eesti televisioonis. Gabriel ei olnud suurt muutunud, mees nagu mees ikka. Ta ütles vaid, et kakskümmend viis aastat on mööda lennanud kui üks minut. Agnes on mu mälus püsinud ikka noore ja kaunina, riidekuivatamisstseen jõe ääres, kus hobused kümblesid ja kloostri nuhid tünnides mööda jõge kihutasid, ei lähe ehk suurel osal eestlastest niipea meelest. Ning Agnese hõbedane hääl, kui ta Gabrieli hüüdis. Ainult et kakskümmend viis aastat on Agnest siiski muutnud. Ühelgi Gabrielil pole enam põhjust rөөkida, hei, mehed, teie hobused põlevad. Mehed, kui nad veel üldse millegagi tegelda viitsiksid, siis ainult hobustega, proua Mõnnikhusenit nad vaevalt enam ahistama kipuksid.

Kui ma poleks sel õhtul "Reliikvia" sünnipäevast kuulnud, jäänuks see lugu kirjutamata. Aga siis torkas pähe, et aastad on olnud ühtviisi julmad nii Valtoni filmi kui novellikangelaste vastu. Sest poolte "Unehäirete" lugude tegela-

seks ongi just see vananev naine, mida Valton iseloomustab kõige paremini pealkirjaga "Valmiva vilja lõhn".

Edasi tuli juba igasugu pealkirjadega lugusid – "Üksik", "Metoodika" –, kuid kõik kõnelesid ühest ja samast asjast – viiekümnele lähenevatest naistest, kelle noorus ja noorusarmastus on möödas. Nad on üksikud, kohtavad väljamaalasi, kes ööbivad ja lahkuvad kohe pärast hommikust kohvi. Või saavad töökaaslaselt lapse, ja jäetakse nad viisakalt maha. Alatoon on kõigis lugudes ängistav, nostalgiline, igatpidi nukrakstegev. Naistelugudest kõige julmemaks osutus "Lauas". Niikaua kui mehed bridži mängivad, sureb kallis kaasa vaikselt voodisse. Tuleb meelde üks pealkiri – "See nii mõttetu ja ebamugav surm". Eriti ei tahakski midagi niisugust lugeda. Mulle oli see liig.

Ja see vana Vindi lugu oli või mõjus õigustatuna, "Lauas" küll mitte. Muidu olid need lood selles mõttes kenad, et nad ei naera oma tegelaste üle. Nad lihtsalt räägivad üsna kaastundlikult nendest, kes rongist maha on jäänud. Oleks see siis aitaks. Kuna Valtoni õnetute naiste mure oli mingil viisil ikka voodiga seotud, siis tuli meelde, kuidas Eve Kivi nunnasid rөөmustada kavatses. Ikka küünaldega, ikka küünaldega!

Veidi ei saa ma siiski Valtonist aru. Valtoni eesnimi on Arvo, järelikult on mees ja ise ta murdeas naiste vaevuste käes piinelda ei tohiks. No aga tal on olnud nii palju head südant, et naiste

eest naiste asjust rääkida. Ma isegi usun, et talle ollakse tänulikud. Aga ma usun millegipärast, et naised selles mõttes eestkostjaid ei vaja. Nad saaksid kirjutamisega hakkama küll, vaat et paremini. Neil ei oleks kohustust enda vastu viisakas olla ja naised on ka tihtipeale julmemad nii enda kui teiste vastu, avameelsemad ja salakavalamad, ausamad ja valelikumad. Nad künnaks seda õrnalt kurba teemat julma avameelsusega, mis tuleb kirjandusele mõnel juhul kasuks. Valton ju nii ei tohigi, ta on ja jääb džentelmeniks.

Ja nii ei küündinud ükski Valtoni naistelugudest selle üheainsa pildini, mida nägin telekast, kui Agnes küsimustele vastas. Kaamera vaatas naist nii ükskõikselt ja ei halastanud üldse.

Valton püüab pehmedada, naljaks keerata, nii ei saagi rääkida novellist, need lood on midagi novelli ja anekdoodi vahepealset. Nende suurimaks vooruseks jääb kahtlemata autori hea süda, suurimaks puuduseks aga poolikus või põhjendamatus. Lood vajaksid kõrvale Agnese pilti.

Kui ma ei oleks arvustaja, vaid lugeja, siis oleksin ma "Unehäirete" esimese poole kiiruga läbi lapanud ja raamatu teisel poolel üha enam head meelt tundnud. Lood lähevad üsna tõusujoones kuni Ungari-lugudeni, mis mõjuvad kui ootamatult raadiost leitud klassikasaa-de, mängitakse mingit Sibeliust, mida sa oled sada korda kuulnud, kuid ei tüdinugi ära. Ungari-lugude tüüpi juttudes on Valton palju parem kirjanik kui nais-tüüpi lugudes. Neis on lihtsat ja selget eesti keelt, mis räägib enesestmõistetavalt asjadest, millel nagu ei olekski tähtsust, kuid mis on just nii seletamatult

armsad, nagu seda võib olla muusika. Naiste puhul on Valton halb kirjanik. Talle on turgatanud pähe anekdootlik puánt, millele tuleb veel lugu ette kirjutada. See on saanud konstrueeritud, ja mitte nii kenas keeles, vaid hoopis halv-mõttes rahvalikus. Selline keskmine eesti kirjandus, mida kirjanik peab kirjutama, sest on kunagi kirjutama hakanud. Sunniviisil treitud novellid, millel on sotsiaalne taust, vaimukas puánt ja maailmaparandajalik eesmärk, ei saa olla kunagi nii head kui kasutud palakesed, kus kaks vanameest omavahel mitte millestki porisevad.

Tuleb ilmsiks, et Valton on kahestunud tüüp. Üks osa temast on selline prillidega Tuglase moodi frukt. Hirmus tark ja intelligentne, ja oskab kirjutada reeglite järgi, ja nii teeb kõrgel intellektuaalsel tasemel käsitööd. Teine hunt Valtoni sees on Vallak, kes ei pruugigi aru saada, mida ta sinna paberile sikerdab, võib isegi öelda "suur reheahi", aga öelda nii, et jäädki kuulama. Tuglase novelle ei salli ma silmaotsaski. Vallak on aga Mati Undi suur eelkäija, ja need kaks meest, Vallak ja Unt, on ju kirjutanud kogu selle osa eesti kirjandusest, mis lubab Eestis kirjutatut kirjanduseks nimetada. Natukene võib liialdada ka, eks.

See on muidugi maitseküsimus, aga Unt on taibanud tükk aega vait olla, mitte kirjutada, vist ei ole enam isu olnud. Ei ole ju mõtet kirjutada veel lehekülgi. Piisab ühest väga heast loost. Seda ongi vaja. Kirjanikku kui sellist ei ole ju kellelegi tarvis. Mis me tast ikka vaatame. Nii võiks Valton neil hetkil, kui halvad lood pähe tulevad, need

hoopis kirjutamata jätta. Midagi ei juhtu ega muutu.

Ma muidugi võtan kähku oma ülbed sõnad tagasi, amps. Sest lõppude lõpuks on ju iga oma asi väga armas ja tuju läheb õige mustaks, kui keegi nende kallal iniseb. Selles mõttes, las nad olla, üks kirjutab, teine arvustab, kirjanduselu toimib. Aga noh, sellest Ungari-loost on mõnel inimesel lusti.

PEETER PUIDE

Eesti juutide häving

EUGENIA GURIN-LOOV. SUUR HÄVING. EESTI JUUTIDE KATASTROOF 1941. Eesti Juudi Kogukond. Tallinn, 1994. 235 lk. Hind 62.50.

Eugenia Gurin-Loov ja tema kaastöölised on pikaajalise uurimistöö tulemuse-
na koostanud raamatu "Suur häving".

Raamat sisaldab 18leheküljelist ülevaadet ja kokkuvõtet ning ingliskeelset resümeeid; lisaks 127 dokumendi faksimilekoopiad ja statistilised kokkuvõtted koos hävitatud juutide nimekirjadega. Reproduktsioonid ja trükk on laitmatud ja see on niisuguse töö juures muidugi oluline.

Suur ja oluline töö on ära tehtud. Siiani Eesti juutide kohta minu teada sellist ülevaadet polnud, kommunismiohvritest rääkimata. Võib-olla "Eesti rahva kannatuste aasta", mille Eesti kvislingite valitsus Saksa okupatsiooni ajal välja andis, esitab midagi sarnast, kuid selle raamatu eesmärk oli muidugi teine. Pealkiri "Suur häving" on mõeldud eufemismina, mis õieti pärineb

ameerika televisioonisarjast "Holo-caust". (Sarja näidati esimest korda umbes 20 aastat tagasi ja see oli minu mälu järgi mängufilm, küll ajaloolisele materjalile toetuv, kuid siiski melodraama.) Tõgemist oli ju ikkagi massimõrvadega ja ei millegi muuga – tähendab, ränkade kriminaalkuritegudega. Mõiste "häving" (katastroof) viitab loodus- või liiklusõnnetusele, mida need sündmused sugugi ei olnud.

Raamatu esimene osa koosneb, nagu öeldud, ülevaatest, mis jaguneb kolme ossa. Saatesõna kirjeldab raskusi mis tahes andmete hankimisel selle ajastu kohta. Arhiivid on puudulikud, olemasolev materjal on fragmentaarselt väga mitmesse fondi jaotatud. Ellujäänute küsitlemine kisub lahti vanu haavu.

Eesti juutide ajalugu algab umbes 1865. aastal, kui tsaar Aleksander II andis juutidele õiguse Eestisse tulla, eriti nn Nikolai sõduritena. Peagi tekkisid juudi kogudused, Tallinnas juba 1850. aastal, Tartus 1866. aastal – seega ligikaudu samal ajal, mil kaotati eestlaste teoorjus.

Sajandi lõpul avati juutidele Tartu ülikooli ukсед. 200 juuti võitles Vabaldussõjas. Kultuuriautonomia anti juutidele 1934. aastal. Juudi kultuurielu oli vilgas, tekkisid spordiseltsid ja koolid. 1934. aastal elas Eestis 4381 juuti ehk 0,4% rahvastikust. Pooled neist elasid Tallinnas, ligi tuhat Tartus. Juudi keskused olid ka Valgas, Pärnus, Narvas ja Viljandis.

Rahvamajanduses tegutses 1688 juuti, sellest veidi vähem kui kolmandik kaubanduses. Teenistujaid oli 24%, käsitöölisi 14,5% ja töölisi 14%.

Vene ja Saksa okupatsioonide ajal

muutus juutide seisukord väga oluliselt. 1941. aastal küüditatute hulgas oli juutide osa väga suur, arvestades nende väikest osa Eesti rahvaarvust. 13.–14. juuni öösel viidi ära umbes 400 juuti. Sakslaste tulekuga kadusid juudid Eestist täielikult.

Üksikasjalikumalt kirjeldatakse sakslaste meetmeid juutide hävitamiseks. Juudi rahvuse vastu suunatud Nürnbergi seadused kehtisid Saksa okupatsiooni ajal ka Eestis. Autor toob ära üksikasjalikke andmeid tapatööst. Tihti oli tegu enne tehtud, kui vastav korraldus Saksamaalt kohale jõudis. Oli juba teada, kuidas talitada juutide endi, nende vallas- ja kinnisvaraga. Paljud eestlased ehkisid end okupatsiooniaastatel juutide rõivastega, küsimata, kust need pärit on.

Arreteerimised algasid kohe pärast sakslaste sissetungi, üldjuhul järgnes kinnivõtmisele lühike juurdlus ja jäljetu kadumine, kuid oli ka koonduslaagreid ning enam-vähem avalikke hukkamisi, näiteks Tartus Jalaka liinil. Siiski tegutseti eri kohtades erinevalt ning naiste ja lastega käituti teisiti kui meestega.

Tapetud juutide üldarv ei ole täpselt teada. Sakslaste (Einsatzkommando 1a juhataja Sandbergeri) andmetel tapeti 921 inimest. Kõnesoleva raamatu autor ja tema kaastöölised on aga erinevatest fondidest ja allikatest leidnud kokku 929 nime, kuid lisada tuleb veel Valga ja Viljandi juudid, kes jäid nimekirjast välja, kuigi on teada, et nad samuti hukati. Üldarv peaks siis olema üle 950.

SS-kindralmajor ja Baltimaade nelja Einsatzkommando kõrgeim juht Stahlacker annab oma salajases aruandes 31.01.1942 edasi, et Eestis on tapetud

963 juuti ja see arv ongi tõenäoliselt õige.

Üldse ollakse arvudega lohakas. Nii nimetab Stahlacker oma aruandes järgmist: "Süstemaatiline puhastustöö *Ostlandis* nõudis põhikäskude järgi nii põhjalikku juudi rahvastiku hävitamist kui võimalik. Selle sihini on suurtes joontes välja jõutud 229 052 (vt lisa) juudi tapmisega. Allesjäänuid läheb Balti provintssides tingimata vaja mitmesuguste tööde jaoks ja nad on viidud getodesse."

Lisast selgub aga, et tapetud juute on 223 550 ehk 5 502 inimest vähem.

Martin Jansen, Eesti poliitilise politsei IV B osakonna statistika koostaja, kaotab pidevalt inimesi umbes samas stiilis. 28. juulist kuni 15. augustini 1942 kaob tema paberites 7 sõjavangi – üldarv ja selle kolm alajaotist ei klapi omavahel (158 ja 165). Jansen koostas algmaterjali, mis saadeti edasi Sandbergerile, kes omakorda saatis materjalid Stahlackerile. Kuna Jansen oli lohakas ja arvatavasti oli temataolisi lohakaid Baltimaade poliitilistes politseides teisi, siis pole mingi ime, et arvud ei klapi. Raamatus avaldatud 127 dokumenti ei anna muidugi täies ulatuses edasi kunagist kurbmängu. Autori tehtud valik kirjeldab sündmusi mõistagi ainult suurtes joontes. Need dokumendid on hirmuäratavad just oma banaalsuse tõttu. Tavalised võmmid askeldavad inimeludega, nagu oleksid nood täiesti tähtsusetud objektid.

Eugenia Gurin-Loov ei rõhuta fakti, et praktiliselt viisid Eesti juutide tapmise läbi eesti ametnikud. See ongi üllatav, kuna Eestis pole kunagi pogromme olnud. Juutidel oli hoopis kultuurauto-

noomia. Virinat ja urisemist tuli enne sõda küll ette, aga väga tagasihoidult ja eelarvamuste tasemel, niisiis mitte eriti tõsiseltvõetavas stiilis. Sama kogesid ka setud. Sellisest hoiakust tapatööni on siiski väga pikk samm.

Kuidas siis eestlaste tapatöö juutide kallal võimalikuks sai?

Nii Hitleri kui ka Himmleri ettekujutustes¹ olid bolševism ja juutlus ühendatud. Seda toonitati juba ammu enne sõda ja korrutati ka enne Saksa-Vene sõja puhkemist. Et bolševismist lahti saada, pidi ka juute tapma. Ka lapsi, kuna kardeti nende kättemaksu tulevikus 30 aastat hiljem.

Samal ajal töötas Göring välja Ida-Euroopa ja Vene alasad hõlmava grandioosse majandusplaani "Generalplan Ost".² Sakslased vajasisid eluruumi, tegemist oli puhtalt majanduslike kaalutlustega. Küsiti: "Kui suur maa-ala toidab ära ühe saksa perekonna?"

Vastus võis olla milline tahes, igal juhul selgus sellest, et inimesi (juute, venelasi, eestlasi) oli palju rohkem kui tarvis. Nii et hävitamisideel oli majanduslik alus. (Aly ja Heim toovad väga palju sellekohaseid näiteid ja veenvat dokumentatsiooni.) Kümme-kond Nürnbergi seadust olid eeltreeninguks, et juutidel kaoks tahtmine Saksamaale ja Austriasse jääda. Arvati, et just Viinis on juute palju rohkem kui majandus lubab, eriti väikekaupmehi, mis omakorda takistab kapitali koondamist suuremate ja ratsionaalsemate majandusüksuste tarvis.

Sõda venelastega oli nii ideoloogiline kui ka majanduslik-geograafiline. Muuhulgas oli ette nähtud eestlaste küüditamine, mille kõrval 1941. aasta küüditamised tundusid lapsemänguna. Tegemist polnud üksnes fantaasiaga, vaid sakslaste jaoks väga olulise plaaniga – korraldati isegi poolakate prooviküüditamine, kuigi sõjaolukorras oli raudteetranspordiga probleeme.

1941. aasta 22. juuniks, kui sõda algas, olid loodud üksused juutide, bolševike-aktivistide ja komissaride tapmiseks, nn Einsatzkommandod. Eesti jaoks oli aga ette nähtud ainult 105 meest ja neistki suurem osa hoopis teistsuguste ülesannete täitmiseks kui mahalaskmine.

Arvestati pogrommidega – nn eelnev puhastus pidi tegema põhilise hävitus-töö. Saksa SS ei taibanud, et leedulaste, lätlaste ja eestlaste juudivaenulikkus pole võrreldav nende endi omaga. Leedus saadi veel kuidagi juutidest pogrommide abil jagu, Lätis vähem ja Eestis hoopiski mitte.

Sellegipoolest viidi tapmised Eestis väga efektiivselt läbi. Kuidas see oli võimalik?

Peamised organisaatorid olid Einsatzkommandod. Nad liikusid koos Wehrmachtiga. Niipea kui vallutati mõni Eesti linnake, olid Einsatzkommando organisaatorid platsis ja otsisid üles endised eesti politseinikud ja sõjaväelased, et abiüksusi moodustada. Abiüksuste ülesandeks oli juutide ja kommunistlike tegelaste arreteerimine.

¹ Vt H. Krausnick, H. Wilhelm, Die Truppe des Weltanschauungskrieges, 1981.

² Vt G. Aly, S. Heim, Die Vordenker der Vernichtung, 1993.

Kohalik Omakaitse loodi eelkõige metsavendadest ja neist inimestest, kelle näiteks perekonnaliikmed olid venelaste poolt küüditatud.

Seejärel politsei ja Omakaitse vangistas kohalikud juudid ja kommunistid, kuulus nad üle ja tegi kindlaks, kas vangistatu on juut või kommunist. Sageli kasutati tunnistajate abi. Seejärel hoiti kinni peetut vahi all, kuni kolmeliikmeline eestlastest kohtukomisjon otsustas, kas inimene on "süüdi", st kas ta on juut või kommunist, ja milline karistuseettepanek teha saksa Ortskommendandile (st kohalikule sõjaväekomandandile), kes ettepaneku kinnitas. Juudid mõisteti alati surma, kommunistid mõisteti enamasti kas surma või koonduslaagrisse.

Surmaotsuse viis Omakaitse viivitatamatult täide ja teatas karistusest politsei juhi kaudu sakslastele. Perekonnale teatati hukkamisest trükitud formulariga, millel oli märges "Täiesti salajane".

Isiklikult arvan, et kohene koostöövalmidus Saksa vallutajatega on seletav ideoloogiliste põhjustega. Esimene vene okupatsioon taaselustas kommunistide ja vapside ideoloogilise vastasseisu. 1934. aasta valimistulemuste põhjal võib öelda, et nagu mujalgi Euroopas oli ka Eestis jõuline parempoolne liikumine. Ka Pätsi ajal ei kadunud vapsid kuhugi. Parempoolne meelestatu oli endiselt tugev.

Kui fašismi ja kommunismi vahel puhkes konflikt, algas sisesõda ka eesti parem- ja vasakpoolsete vahel. (Selle

eelnevaid lainetusi, kus kord jäi peale üks, kord teine pool, märkame juba Veebruarirevolutsiooni ja Vabadussõja ajast alates.) Suur sõda pakkus sisesõjaks hea võimaluse ja kattevarju.

Politsei, sõjavägi ja muud niisugused elanikekategoriad on traditsiooniliselt konservatiivse meelsusega. Neil oli saksa fašismi ideoloogiat hõlpsam üle võtta kui teistel. Ohvriks langesid Eesti juudid, kuna sakslased ütlesid, et juut ja bolševik on üks ja sama.¹

1942. aastal oli Eesti poliitilises politseis ametis 1234 eestlast ja 139 sakslast. Eestlaste ülekaal oli niisiis kümnekordne. Selle arvu sisse mahtus ka 249-meheline relvastatud eriüksus (Sonderkommando), mille ülesandeks olid mahalaskmised, eriti teisel pool Peipsit. 189 meest olid Saksamaal saanud poliitsete väljaõppe.

Arvud viitavad sellele, et Eestis oli küllalt neid, kes olid Saksa okupatsiooniga nõus. Niisuguseid vastupanumeelolusid nagu Taanis, Hollandis või Norras polnud märgata. Eesti demokraatiatraditsioon oli üsna nõrk ja juba 1934. aastal levis laialt rahulolematu parlamentaristliku korralageduse ja saamatuse suhtes.

Seda olukorda iseloomustavad hästi ka mõned lõigud Stahleckeri pikast aruandest: "Eesti politseiüksused on Einsatzkommando käsutuses. Omakaitse organiseeriti politseiga samaaegselt. Juhtideks olid endised sõjaväehvitserid. Omakaitset kasutati mahalaskmis-

---

1 Eesti 20. Waffen-SS diviisi liikmed olid sageli väga konservatiivse mõttelaadiga. Nendega vesteldes tuleb selgelt esile nende, endise Laskurkorpuse sõdurite omast erinev radikaalsem mentaliteet, kuid see on rohkem juba ilukirjanduse teema.

teks, valveülesanneteks ja vangivalvuritena.

Koostöös RSHA-ga (Riigi Julgeoleku Keskvalitsus) rakendas Einsatzgruppe A eestlaste tulevase poliitilise nõunikuna tööle eestlase dr Hjalmar Mäe ning garanteeris tema kvislingistaatuse.

Eesti Omavalitsuse juht dr Mäe viib koos lähemate kaastöölistega ellu saksastamiskava, mis on plaanitud 20 aasta peale ja millest avalikkus midugi midagi ei tea.

Üha selgemaks saab, et dr Mäe rakedamine Eesti haldusorganite peadirektorina on õnnestunud võte. Tänapäeva mõjud eestlased on veendunud, et suudavad oma tulevikku kujundada mitte üksnes Saksamaaga kõrvuti, vaid meelsamini koguni Saksa Riigi koosseisus. Põhja- ja Lääne-Eesti elanikkonna rassiline koosseis teeb niisuguse arengu igati soovitatavaks. Hoopis teistsugune on olukord Kagu-Eestis ja Peipsi ääres. Seal ilmnevad saksavastased meeleolud ja sealsed venelased näitavad üles tugevat poolehoidu Nõukogude Liidu suhtes. Sealne piirkond on Julgeolekupolitsei erilise valve all. Tulevikus on vajalik sealse elanikkonna küüditamine."

Nagu näha, oli Hjalmar Mäe täielikult sakslaste käsualune. Nii nagu ka Angelus, Leesment, Wendt ja teised Omavalitsuse direktorid. Mõned nendest, nt Angelus oma memuaarides, selletavad oma kaastööd sakslastega sellega, et nad lootsid siiski kuidagi Eesti huvisid kaitsta. Kuid mitte keegi neist pole suutnud sellest näiteid tuua. Mäe, Angelus ja teised kvislingivalitsuse liikmed olid ja jäid Eesti vapsideks – fašistideks, kellel polnud põhimõtteliselt

midagi selle vastu, et Saksa riigiga koostööd teha.

Sisuliselt olid nad – eriti Angelus – täiel määral vastutavad juutide hävingu eest ja hiljem paljude eesti sõdurite kurva saatuse eest saksa sõjaväes. Kui Saksamaa oleks sõja võitnud, oleksid nad vastutanud ka eestlaste küüditamise eest.

Generalplan Ost nägi ette, et Eesti asustatakse sakslastega. Selle plaani kohaselt tahtsid sakslased 4,9 miljoni inimese hulgast välja valida 750 000 eestlast ja lätlast, et neist täpse plaani kohaselt 25 aasta jooksul sigitada sakslastega võrdväärseid inimesi. Saksa spetsialistid (dr Konrad Meyer Ostministeriumist) arvestasid 30 aastaga, kuid Himmler oli otsustanud, et saksastamise peab läbi viima 25 aastaga. Kui vähe niisuguste plaanide puhul tähendas mõne eestlase, juudi, setu, venelase või mustlase saatus, on selge kõigile. Eesti juutide saatus oli vaid esimene konkreetne samm sakslastepoolse "platsi puhtaks pühkimises". Eestlased oleksid olnud järgmised, venelastest rääkimata.

Ja vaevalt et Jüri Lina ja Alex Militša taolised antisemiidid pikemat saksa okupatsiooni ja selle tagajärgi üle oleksid elanud. Et sakslased just nende kahe taolistega oleksid tahtnud uusi preisi junkruid sigitada, seda ma küll ei usu.

KÜLLO ARJAKAS

Kättesaadav "Kannatuste aasta"

EESTI RAHVA KANNATUSTE

AASTA. Koguteos. III trükk. Mats, Tallinn, 1995. 834 lk. Hind 129.60.

Saksa okupatsioonija raamatupäränd ei ole väga mahukas. Mainida võiks kaheköitelist koguteost "Ammukaar", mõningaid kirjanduslikke algupärandeid, kimbukest propagandistliku kalakuga brošüürikesi, mõnd kalendrit. Ajajärgu vähesest produktsioonist moodustab tähelepanuväärsema osa koguteos "Eesti rahva kannatuste aasta", mis ilmus 1943. aastal kahes köites Eesti Omavalitsuse väljaandel. Koguteose esimene köide tuli müügile 1943. aasta juunikuus, hinnaga 3.50 riigimarka ja tiraažiga 25 000 eksemplari. Teine köide jõudis lugejateni sama aasta oktoobris-novembris sama tiraažiga, ent hinnaks määrati juba 4.50 riigimarka.

Tegemist oli mahuka koguteosega, kuid omaaegsest ajakirjandusest on silma jäänud vaid paar asjakohast kirjutist. Artikkel "Aja dokument" ilmus 18. juulil 1943 ajalehes *Eesti Sõna* ja selle on allkirjastanud Juh. Vd. Teadaolevalt on selle lühendi taga Juhan Viidang (enne eestistamist Viigant; 1900–1980, Austraalia). Kirjutises nimetatakse tutvustatava koguteose esimest osa karmiks ja tõetruuks dokumendiks, mis "peegeldab tulevastele põlvedele eesti rahva masendavaid elamusi bolševistliku vägivallavalitsuse all aastail 1940/1941". Mõnede artiklite autoritest on tehtud juttu 1943. aasta 8. septembri *Postimehes*.

Teatavasti algab käsitlus baasilepingu sõlmimisega, millele järgneb peatükk Eesti NSV loomisest. Järgnevalt vaadeldaksegi Eesti NSV aastat üksikute alavaldkondade kaupa: "Eesti sõjavägi bolševistliku hävitusaasta keerises"; "Eesti kool bolševikkude võimu all"; "Teater punasel aastal" jt. Samuti on kõne all 1941. a sündmused: suurküüditamine, eestlased koos sakslastega maad vabastamas, metsavendlus, NKVD hävituspataljoni hirmuteod jt. Sõjaolukorra tõttu jätsid artiklite kokkupanijad oma tööd nimeliselt autoriseerimata, raamatu impressumist saame teada, et korrektuuri luges Rein Nurkse, kes mõni aasta pärast sõda sai selle töö eest 25 aastat vangilaagrikaristust (pääses küll pärast Stalini surma).

Juhan Viidang arvab, et raamat on oma jubeduses küll meeltmasendav, ent virgutab siiski "kõiki eesti rahva liikmeid oma jõude viimseni koondama võitluseks ida vastu!". Need read pandi kirja päevadel, mil punaarmee alustas juba oma suurt vastupealetungi Kurski kaarel.

Pärast Eesti taasokupeerimist sattus raamat kohe keelatud kirjanduse hulka ja selle omanik võidi pikkadeks aastateks Siberisse saata. Siiski ei muutunud koguteos väga rariteetseks, oli ta ju ilmunud sõjaaja, aga ka näiteks praeguste olude kohta väga suures tiraažis. Ka 1970.–1980. aastatel oli raamat tõsiste huviliste ringkondades liikvel.

NSV Liidu uuendusperioodil algasid muutused ka siinses raamatumaailmas. Juba 1987. a lõpul või 1988. a algupäevil said teaduskraadiga uurijad ja loomeliitude liikmed võimaluse piirama-

tult kasutada erifondides asuvat kirjavara.

Samal ajal alustas tööd "Raamatukogudest ja antikvariaatidest kõrvaldamisele kuulunud kodanlikul ja okupatsiooni ajal Eestis ilmunud väljaannete läbivaatamiseks moodustatud vabariiklik ametkondadevaheline komisjon". Sinna kuulusid erifonde omavate raamatukogude direktorid, vastavate osakondade juhatajad, Glavliti ja Kultuurikomitee esindajad, mõned ajaloolased.

1988. a märtsi lõpupäeviks vaadati läbi okupatsiooniaegne kirjasõna ja suur osa varasemast produktsioonist, mis seni olnud luku ja riivi taga. "Erihoiuks jäi selline kirjandus (...), mis propageerib otseselt sõda, fašismi ja rassismi, seega ei vasta ka Nõukogude konstitutsioonile. Siin võiks näiteks tuua kaheköitelise 1943. a välja antud autoriteta koguteose "Eesti rahva kannatuste aasta" (Rahva Hää!, 31. märts 1988, Kultuurikomitee peaspetsialisti Ivi Tingre intervjuust).

4. aprillil ilmus Eesti NSV kultuuriministri käskkiri, mille kohaselt jäi erihoidu 43 raamatut. Nimestikust leiab õhukesti brošüüre nagu "Adolf Hitler ja lapsed", mõningaid usulisi trükiseid, nagu "Tulev kristlaste tagakiusamine", tõsisemate raamatutena millegipärast aga Richard Rohu "Eesti-Vene sõda, nov 1918 – veebr 1920. Lühike ülevaade" ning ka kannatuste aasta kaheköitelise käsitluse.

Kuid laulva revolutsiooni suvel nõrgenes tsensuur iga päevaga ning juba oktoobrikuu lõpuks vabanes kogu varasem eestikeelne kirjasõna täielikult kõikidest piirangutest.

Raamatuhuvilistele oli ammu teada,

et sõja ajal kavandati koguteosele veel kolmandat osa ning selleks tehti ka ettevalmistusi. Eesti Riigiarhiivi Haridusdirektooriumi Rahvakasvatusetalituse fondis leidub huvitav toimik, kuhu koondati koguteose materjale (Eesti Riigiarhiiv, f R-81, n 1, s 275). Tõsi, otseselt pole küll võimalik kusagilt välja lugeda, et just neid materjale kavatseti trükkida kolmandas köites, ent mitmete kirjutiste tonaalsus ja ainekäsitus lubavad seda oletada. 1944. a *Eesti Sõna* teatas paaril korral, et peatselt on valmimas käsitluse kolmas köide.

Toimikust saab lugeda *Postimehe* korrespondendi vestlust Eesti julgeolekupolitsei juhi major A. Merega, kes rõhutab: "... rahva mured ja hädad kannuvad julgestusteenistuse kaudu Julgeolekupolitseisse, kes vastavate instantside juures astub samme nende kõrvaldamiseks". Tuleb kuidagi tuttav ette. Üpris põhjalikku statistilist ja faktoloogilist materjali ning pealtnägijate mälestusi sisaldab artikkel "Ausammaste lõhkumine bolševike poolt". Lõhkumistöös eristatakse kahte lainet: 1940. aasta augustist kuni novembri keskpaigani ja 1941. aasta juuniku keskelt kuni saksa vägede kohalejõudmiseni.

Toimikus on retsensioon artiklile "Sotsiaalhoolduse- ja tööküsimused enamluse huntmasinas". Retsensent peab kirjatööd liialt laialivalguvaks, lugejad ei tea väljendi "huntmasin" tähendust. Ehk on kaasajalgi aktuaalne "Praktiline töökava enamluseaegsete materjalide kogumiseks".

Veel võrreldakse eraldi artiklis Eesti ja Läti rahvuslikku võitlust venelaste ja kommunismiohu vastu. Märgitakse, et meie esimene omariiklusaegne välismi-

nister oli Poska, lõunanaabritel aga juut Meierovics. Rõhutatakse saksa sõjaväelaste muljeid: "Lätlased nõudsid meilt iseseisvust, niipea kui saime üle piiri, eestlased – relvi ja luba võitlusse kaasa minekuks enamlaste vastu." Käsitus on lätlaste suhtes kriitiline, tõstetakse esile eestlaste loobumist kõigest ning pühen-dumist totaalsele sõjale, mida "lätlased Riias propageerivad vastavate plakati-tega", samuti kaebavat lätlased sõjaras-kuste üle rohkem kui meie, kuigi nad pääsesid kommunismi vapustustest tun-duvalt kergemini.

Sõjaolude tõttu jääb nõrgatasemeliseks artikkel "Eestlaste mõrvamisi väl-jaspool Eesti maa-ala". Kindlaks olevat tehtud 2750 NSV Liidus surnud kaasa-maalast, mis polegi iseendast nii väike arv, aga need andmed pärinevad ületu-lijatelt. Mainitakse mõningaid tunnis-tajaid, mu hulgas teadnud üks seletusteandja, et Värska ja Petseri laag-ris 1941. aasta suvel arreteeritud eesti ohvitseride laipu leitud Ukrainast. Sel-gub, et 1942. ja 1943. aastal käinud ZEV-i ekspeditsioonid Ukrainas ning äraviidud rahvuskaaslaste jälgi otsides jõutud kuni Krimmini. Tulemusi need otsimiskomisjonid ei saavutanud.

Oberveltveebel M. Kont on oma arti-kli saatnud "Õuduste aasta" toimetusele välipostkastist nr 00627. Siin pole tegu eksitusega, vaid algselt kavandatigi koguteost nõnda pealkirjastada. Käsitsi kirjutatud artiklist leiab huvitavaid and-meid Kaitseliidu Valga Maleva likvi-deerimisest 1940. aastal. Samuti on üsna täpne artikkel Ilmar Arensilt, kus kirjeldatakse endise ministri ja kauaaeg-se riigikontrolöri Karl Soonpää surma asjaolusid 1944. aasta 14. juuni öösel.

Nimekas riigitegelane langes tulevahe-tuses nõukogude langevarjuritega Elva-lähedases metsas.

Veel leiame toimikust mitmeid küü-ditamisteemalisi artikleid, ent midagi eriti uut sealt välja ei loe. Eripärasemad on kellegi tsensorikalduvustega isiku üksikasjalikud tähelepanekud ajalehe *Eesti Sõna* juhtkirjade kohta. Näiteks 1943. aasta 3. novembri ajalehe juhtkir-jas olevat rõhutatud väikeriikide täht-sust – "...lõpplöögi andmiseks piisavat ka väikeriikide jõust. Nähtavasti vihja-takse sellele, et Saksa kokkuvarisemisel ka väikeriigid peaks olema ka see eesel, kes surevale lõvile oma viimase kabja-löögi annaks". Põhjuse selliseks karmiks hinnanguks andvat juhtkirja järgmised read: "Ja mida enam sõda venib, seda suuremaks kasvab ka nende väikeste jõudude osatähtsus. Sest kui viimased panused on mõlemal pool väljas, siis võib otsustavat tähtsust omada väikeri-i-gi toetus. (...) Mida enam sõda venib, seda enam väsivad kõik rahvad ka psüü-hiliselt ja seda enam võidušansse on sellel, keda toetab maailma kõrgest poliitikast eemalseisev tundmatu väike-mees." Leitakse, et juhtkirjade koosta-misel on tunda anglo-ameerika ring-kondade mõju ning lõpuks tehakse hal-vaendeline kokkuvõte – tuleb uurida, kes on M. Kp initsiaalide varjus kirjuta-nud sihukesed juhtkirjad.

Artiklid on enamasti dateerimata ja anonüümsed. Soonpää lugu näitab, et materjale koguti 1944. aasta juunikuu lõpuni. Nädalapäevad hiljem polnud kolmanda "Kannatuste aasta" trükkimi-ne muidugi enam mõeldavgi.

1990. ja 1991. aastal oli mitmel kir-jastajal kavas "Eesti rahva kannatuste

aasta" taaspublitseerida. Mõned lootsid sellega koguni saada hea stardikapitali uuteks ettevõtmisteks, üks algaja kirjastus plaanitses trükitiraažiks koguni 100 000 eksemplari lootuses, et kõik korralikud eestlased ostavad ühe komplekti. Enamik ajaloolasi jäi taaspublitseerimise suhtes siiski kriitilisele seisukohale: koguteos on tehtud kiiruga ja propaganda surve all, see sisaldab hulganisti faktivigu jne. Samal ajal lootsid paljud, et üldise ajaloobuumi käigus tuuakse käibesse hulgaliselt uusi arhiivmaterjale, ilmub eriartikleid ja monograafiaid ning mõne aasta pärast tuleb uus, ajalooteaduse nõuetele vastav üldkäsitlus 1940.–1941. aastast. Tõepoolest ilmus eriti just 1939. aasta ning 1940. aasta pöörde kohta heatasemelisi materjale ning punast aastat jälgiti uue nurga alt, ometi ei leidunud ühtegi teadusasetust, kus oleks hakatud tõsiselt uuele ja kapitaalsetele väljaandele mõtlema.

Siis võtsid juhtimise enda kätte väliseestlased ning Austraalias elava pedagoogi Tiiu Kroll-Simmuli eestvõttel korjati raha ning 1995. aasta kevadel nägi koguteos uuesti trükivalgust, ilmudes nüüd küll ühekõitelises variandis. Raamatu pidulikust presentatsioonist Rahvusraamatukogu Kuppelsaalis võttis teiste seas osa ka president Lennart Meri.

Erinevatest publitseerimisvõimalustest on valitud kõige hõlpsam ja avaldatud lihtsalt mõlemad köited uuesti, tehes vaid hädapäraseid keelelisi parandusi. Puudub eessõna, mis käsitleks raamatu *storyt*, puuduvad kommentaarid, ei ole lahti kirjutatud isikute nimesid, kellest tekstis kaudselt juttu jne, jne.

Hädapäraseid kommentaare vajavad ka mõned fotod, liiatigi tundub, et leheküljel 403 ja 404 on publitseeritud fotod ühest ja samast metsavendade grupist. Pildiallkirjades on aga ühel juhul nimetatud Pärnumaal, teisel korral aga Põhja-Eestis tegutsevaid metsavendi. Vähemasti pildistatute tagaplaanil olevad puud-pöösad on küll ülimalt sarnased.

Kommentaari puudumist võibki pidada praeguse variandi peamiseks puuduseks ja see on isegi üllatav, sest valdav enamik taastrükitud ajalooraamatutest on ikka varustatud kas pikemate või lühemate kommentaaridega. Seda on teisedki arvustajad ette heitnud, nt Eerik Teder (*Kultuurileht*, 5. mai 1995; Jaan Kaplinski, *Pühapäevaleht*, 5. august 1995). Kaplinski pidas sellist taaspublitseerimist koguni näiteks antisemitismi ja selle kriitika tasakaalustamatusest tänapäeva Eestis ja kogu lugu piinlikuks. Vaevalt küll, et müügilolev käsitlus meil antisemiitlust hakkab õhutama, selline hoiak meenutab pisut omaaegsete valveideoloogide kartust igasuguse keelatud kirjanduse mõju suhtes. Toona ülehinnati seda mõju, ei maksa vanu vigu praegu korrata.

AIN KAALEP

Lisandusi Raimond Kolgi biograafia

OSKAR KRUUS. KIRJANIK RAIMOND KOLK. Elukäik ja looming. Kuldvillak, Tallinn, 1995. (Eesti kirjanikke). 176 lk. Hind 22 kr.

Ma kirjutan siiski "Kolgist", kuigi Oskar Kruus on eelistanud "Kolka". Küsisin Raimondilt endalt, kumba ta soovitab kasutada; tema ütles, et talle on see täiesti ükskõik ja et "Kolga" olevat käibe le lasknud Bernard Kangro – mulle jäi ometi mulje, et "Kolgiga" on ta ise rohkem harjunud. Mina ammu: aastakümneid meenutasime aeg-ajalt Mall Sarvega Tartus just nimelt Raimond Kolki: oli nii südantsoendav, et meil on mere taga ühine sõber! Saksa ajal oli ta elanud Sarvede juures Hurda tänava alguses, viies lõpule oma kooliteed Laial tänaval Tartu Õpetajate Seminaris.

Teine Raimond, nimelt Kaugver, meid kuskil Viiburi lahe rindel tutvustas. Vist oli kohtumisi vähemalt kaks, sest siiani säilinud "Quasimodo"-albumi esimeses osas on ta oma luuletused, mis sisse kantud minu käega, saanud ise allkirjastada. Või oli Kaugver luuletused juba enne kuidagi oma kätte saanud? Noh, see pole ju tähtis. Minu esimene mulje Raimond Kolgist oli isegune: kõigepealt leidsin, et ta on inetu, varsti aga, et sellest hoolimata väga sümpaatne. Tagasihoidlikust käitumisest hoolimata temast lausa hoovas mingit salapärasust südamlikkust. Hiljem olen mõelnud, et mis see muud oli kui Võrumaa "aura" – see, mida ma tollal veel tundsin vaevalt. Ja mulle on meelde

jäänud, et ta oli kasvult pigem üle kui alla keskmise – kas eksib mu mälu või hindab teda oma raamatus (vt lk 24) alla pikakasvulisem Oskar Kruus? Mäletan, et ta oli oma üksuses sanitar – ala, mis Soome armees oli eriti lugupeetav, sest seal käibis ju lausa kategoorilise imperatiivina lause "Veljeä ei jätetä": iga hinna eest tuleb lahinguväljalt ära tuua peale haavatute ka kõik langenud, ja seda niisuguse vastase tule all, kellele punase risti märk ei tähenda üldse seda, et selle kandjat ei tohi tulistada... Kui rohkem kui neljakümne aasta pärast taas kohtusime (vt selles raamatus ära toodud fotot), imestasin endamisi, miks olin seda kõigiti meeldivat vanemat härrat kord inetuks pidanud. (Väga hea tahtmise juures, näib nii, on teda võimalik inetuna kujutada olnud küll selles vanemaski eas – vt päris karikatuurina mõjuvat fotot "Eesti kirjarahva leksikonis"!)

Minul ja Kaugveril – nagu ka küllap relvavendadel Leenart Tikerpuul ja Endel Härmil – oli kuulumine "Quasimodosse" (ikkagi kirjanduslik rühmitus!) olnud midagi uhkusega meenutatavat, Kolk aga mäletas seda vaevalt – nii palju kirevat, põnevat, küll kurba, küll rõõmsat oli olnud tema sõjajärgses kirjanduslikus elus.

Väeliikidel, sõjaväelistel auastmetel ja muul militaarsel brimbooriumil on oma tähtsus, kui juttu on sõdurielust. Tõepoolest, Oskar Kruusi raamatus ärritas mind kõige enam, lausa pahandas see, et nii mina kui Kaugver oleme paigutatud tankitõrjesse (lk 50, 51). Ometi olime kõige lihtlasemad jalaväelased, kel tagantjärele oli uhkustada ainult sellega, et tegime läbi alohvitserikooli (seal tutvusimegi). Ei saa kuidagi aru,

kust niisugune valeinformatsioon pärineb. Päris nõrka informeeritust, mis hoopis tõsisemaid vigu on põhjustanud, reedab Oskar Kruusi 1943. aasta mobilisatsioonide käsitus (lk 38–39): ta ei ole endale selgeks teinud, mis vahe oli *Reichsarbeitsdienst*'i (vabatahtlik, päris noortele mõeldud organisatsioon) ja lihtsalt *Arbeitsdienst*'i vahel (viimane tähendas juba maskeeritud mobilisatsiooni, mis viidi läbi 1943. aasta kevadel ja puudutas 1924. aastal sündinuid ja mitmeid vanemaid aastakäike). Olgu see siinkohal täie rõhuga ära märgitud – ka ajaloolastele, sest niisugune viga on kerge levima ja visa säilima.

Tagasi Raimond Kolgi juurde! Mõnusaist, vahel alkoholiõngulisist vestlusist nii Eestis kui Rootsis tema viimaseil eluaastail on mulle meelde jäänud mõni ilmekas detail, mida ma kuidagi endale jätta ei raatsi.

Kõigepealt meie rügemendi Soomest lahkumine 18. augustil 1944. Veel on mu silmade ees suur Saksa laev, musta varju heitev, nimeks kurjaendeline "Wartheland" (vallutatud Poola põhjaosale antud nimi). Hämaras suveöös sealsamas Hanko sadamakail ühekorru-seline barakk, kus asub "toimisto" (kantselei), uks valla, ukse ees rüsimas miinipildujakompanii poisid, mu sõber Karl Ariva nende seas, kes karjuvad: "Igaüks, kes toimistosse läheb, saab tappa!" Oli nimelt veel viimane võimalus jätta laevale minemata, milleks tulnuks end n-ö maha registreerida... Minu juurde tuleb noor lipnik Vello Pekomäe, kes ütleb: "Kuule, sul on ju oma luuletuste käsikirju, jäta need minu kätte!" Mina: "Kas sina siis Eestisse ei tulegi?" Tema: "Ei tule!" Mina: "Kuradi siga!" Ja ärritusega

laeva trepi poole suundudes ei pane ma eriti tähelegi seda kõige liigitavamat: kolonelleitnant Eino Kuusela, rügemendiülema, surub iga üksiku Soomest lahkuva eesti sõduri kätt. (Vello Pekomäelt sain aastakümneid hiljem Stockholmis vabandust paluda; tema ütles, et ta mu toorust ei mäletavatki – või oli ta siiski lihtsalt viisakas?)

Sel taustal, mille visandamine siinkohal oli küllap vajalik, otsustas Raimond Kolk ometi Soome jääda. Viimasel hetkel, "toimistos" teatamatagi. Kui ta mulle sellest kõneles, sain aru, et aastakümneid on see "reetlikkus" teda rõhunud. Ta ütles umbes nii: "Olin täiesti valmis tulema, aga kui ma siis Hankos nägin neid "toonekurgi", Saksa ohvitseri, kes meid vastu võtma olid tulnud, läks mul lausa süda pahaks..." Pikad peenikesed jalad hästi trimmis kalifeedes – jah, toonekure moodi olid nad küll. Mina neid Hankos ei näinud, see-eest tabas mind umbes niisamasugune elamus Paldiskis järgmisel hommikul – ja need "toonekured" kõnelesid eesti keelt! Ilmselt oli nende seas ka legendaarne sturmbannführer Riipalu. SS-ohvitser oma täies hiilguses oli tollasele "soomepoisile" midagi võigast küll – nii et ma Raimondi Soome-jäämist mõistan hästi. Ja ka tema hirmsat masendust järgmisel päeval, kui kogunesid need mõnikümmend Hankosse jäänud "ümbermõelnut". Raimond jutustas, et täas kord sai ilmsiks kolonelleitnant Kuusela helge iseloom. Ta pidas poistele lühikesese südamliku (muidugi eestikeelse) kõne teemal "Ka teie aeg Eestit teenida tuleb kord" ja tegi siis ettepaneku puh-taks pesta mahajäetud katelokid (üle 1800), et aeg igavaks ei läheks. Ja just

see tekitas omamoodi lohutuse ses traagilises õhustikus!

See pildike, jah, kuulub mu meelest Raimond Kolgi sõduripõlve kujutusse tingimata. Tema Rootsi-aegsest elust ja tegevusest ma midagi nii detailset muidugi edasi anda ei saa. Võiks ju meenutada pisikest vaidlust Stockholmi ülikoolis 1989, kus esmakordselt (veel Nõukogude) Eesti literaatidel laiema väliseestlaste ringiga oli võimalus kohutada: Raimond tegi mu meelest Albert Kivika mälestusele liiga (süüdistas teda saksasõbralikkuses), ja mul õnnestus temast kuulajate rõõmuks (ehk imestusekski: ikkagi nõukogude kirjanik) võitu saada.

Mõned teemad olid meil korduvalt kõne all. Mind huvitas väga Raimond Kolgi sotsiaaldemokraatlik tegevus. Tema (koos Johannes Mihkelsoni, Gustav Suitsu, Bernhard Mäelo ja teistega) oli ju Eesti Sotsialistliku Partei juhte ja häälekandja "Side" toimetaja. Selgus, et ta juba varasemal Eestis-käikudel oli tutvust sõlminud Nigol Andreseniga, kellelt sai kuulda mõndagi eesti sotsiaaldemokraatia ajaloost. Huvitav lisada: niihästi nende kahe mehe välimuses (ainult et Andresen oli kaheldamatult pikk) kui hääles (vali ja kõlav, eriti naer) oli palju ühist, mõlemad tõmbasid ka piipu. Minule on sotsiaaldemokraadid olnud alati sümpaatsed, võib-olla selle pärast, mis kommunistidele on nende juures ülimalt vihatav olnud: nemad oma vastaseid, ka mitte kommuniste ei tapa, kui samas nood neid tapavad esimesel võimalusel; nemad saavad kommunistidest jagu just nimelt tapmata... Ainult traditsioonilise sotsiaaldemokraatia ateism on mulle väga vastukarva.

Selle koha pealt oli mul Raimondiga ühtelugu ütlemist; ennast aasida laskis ta sealjuures ikka rahulikult, viitsimata samas stiilis vastata. (Kord Helsingis läksime mitmekesi üle tänava, Raimond kõige ees, punast tuld märkamata, ja Kalju Lepik ütles: "Näed, sots läheb muidugi punase poole!", mille peale Raimond ainult naeris.) Jään igatahes ikka selle juurde, et nii kaunilt religioosset luuletust nagu "Liide ja Maarja" ei saaks kirjutada ükski tõeline ateist; kui Raimond ennast selleks nimetaski, siis ainult järelemõtlematusest. Muidu on tänapäeva sotsialistid vist küll juba kõigis maades loobunud igandlikust ateismi-rumalusest.

Nagu religiooni ütles Raimond Kolk end eitavat ka mõistet "kangelaslikkus". "Mina pole oma elus küll ühtki Kalevi-poega näinud!" kuulutas ta kohtumisel Stockholmi Eesti majas. Mina tikkusin vastu vaidlema: Kalevi poeg, hea küll, aga kangelasteks võib ju nimetada hoopis teistsuguste tegude tegijaidki – ja siis märkasin äkki sealsamas Rutt Eliaserit, kaks korda Siberis käinud kanget naist, kes nagu Jumala saadetuna minu kangelaslikkuse-mõistet kehastas... Usun, et Raimond Kolk, kes armastas sõna paremas mõttes lihtsat inimest, eitas ainult kangelaslikkuse tavapärasest kuju: röökiv mõõgaga (või automaadiga) sõdalane, kelle kõrval muidugi ei märgata põõsaste varjus haavatule ligi hiilivat sanitari...

Raimondi abikaasaga olen ainult üks kord telefonil kõnelnud. Raimondi mälestusraamatust "Tuulisui ja teised" oli mulle meelde jäänud lugu sellest, kuidas ta sai hüüdnimeks "Kardinad"; sellest oli meil Raimondiga juttugi ja ta mee-

nutas seda ainult temale omase õrnusega. Pika abielu jooksul juhtub mõndagi; Oskar Kruus kõneleb sellest küll täiesti tarbetult (lk 139), jättes aga mainimata kõige tähtsama: "Kardinad" ei soovinud pärast oma eluaegse imetleja lahkumist ka ise enam edasi eksisteerida.

Ega mul vist midagi erilist enam liisandada olegi. Kriitilist artiklit ma kirjutada ei tahtnud, sekka sünenenud kriitilised märkused olid kuidagi paratamatud... Lugesin raamatut suure huviga. Raimond Kolgi proosat olen seni lugenud vähe: eriti tänulik olen Oskar Kruusi raamatus leiduva ettevalmistava tutvustamise eest. "Vallavanema paran-dustombu" (ja tema järje "Elu edeneb") annotatsiooni puhul pean küll märkima seda, et pole need põrmugi esimesed vapside liikumist kirjeldavad raamatud eesti kirjanduses ega olnud Pätsi valit-suse aastail see teema sugugi ebasooi-tav (vrd lk 148), otse vastupidi! Ma ei ole päris kindel, kas järgnev loend vapse puudutavaist romaanidest tollases eesti kirjanduses ongi täielik, ent aitab ehk sellestki: Enn Kippeli "Ahnitsejad" (1935), August Jakobsoni "Metsalise ra-da" (1936), Jaan Kärneri "Tuuled pöör-duvad läände" (1937), Mardika (Volde-mar Óuna) "Tint" (1938), Johannes Semperi "Kivi kivi peale" (1939). Ja veel – mitte J., vaid A(ndres) Larka on ju ometi see vapside juht, keda Oskar Kruus tahab nimetada (lk 147 ja 169).

MART VELSKER Akadeemilisi intriige

ÕNNE KEPP, ARNE MERILAI.
EESTI PAGULASKIRJANDUS 1944 –
1992: LUULE. Eesti TA Underi ja
Tuglase Kirjanduskeskus. Tallinn,
1994. (Collegium litterarum; 6) 256
lk. Hind 15 kr.

Kas alustada kirjandusteaduslikku ülli-tist puutuvat arvustust muljest? Teen seda ilma lootuseta olla teistsugune, sest tean, et allpool on aega ette tõmmata ka akadeemilisi maske. Lugesin Õnne Kepi ja Arne Merilai pagulasluuleraamatut esimest korda umbes aasta tagasi (juba-juba!) ja tundsin eeskätt seda, et tekst mind intrigeerib. Mitte ainult sellepä-rast, et mu enda jaoks hetkel subjekti ja objekti, uurija ja uuritava suhted segi kippusid minema. Intriig, vaikne särin kostis muustki, tegemist oli magneetili-se olukorraga, kus tõmbe- ja tõukejõud on suured ja võrdse tugevusega. Ei saa-nud ei võtta ei jätta. Ega jätnudki.

Mis tookord tõmbas ja mis tõukas? Tõmbas ikka see, et juurdlust on toime-tanud asjatundjad. Asja tundvate ini-mestega on alati kena suhelda. Jätkem see meelde kõigepealt, et ei tekiks aru-saamatusi tõukejõudude iseloomusta-misel. Ja seal jutt juba ongi.

Usun, et esimene suurem intriig sõl-mub lahti tekstikohast raamatu alustus-sõnas, mis kinnitab, et mitmetel põhjus-tel "on tulemus eelkõige ülevaadet pak-kuv ja seisukohti kujundav". Pilku sisu-korrale libistades kõik klapibki – oh ei, pealkirjad on muidugi isevärki –, töö on komponeeritud enamvähem nii, nagu ülevaade seda eeldab: üldpeatükid ees-

otsas, autoriesitlused ootuspäraste komplektidena ja mõõdutundeliste mahtudega takkajärgi, lõpuks loend (mis kannab tabeli nime), bibliograafia, biograafilised andmed, resümee, register. Arvan aga nägevat mõningaid ebaülevaatlikke jooni selles, kuidas antud raamistuses eksiilluule lahti rullitakse.

Esimene kiuslik mõte tekkis mul kahe Örne Kepi kirjutatud alguspeatüki lugemisel. Kõigepealt on seal lühidalt mainitud kirjandusloo pidepunktid ja generatsioonid, kes kirjandusele temaloo andsid. Pikem peatükk tegeleb peamiselt temaatika, motiivistika ja ideestikuga, kolme vaalaga, kes (lk-1 17) selgesõnaliselt on ühte alustavasse lausesse koondatud. Kui võtta seda eritlust sellena, mis ta olla tahab, on tulemus kahtlemata ontlik. Ei mingit katteta pretensioonikust ega rusuvat skemaatilisust. Ainult et minu hing igatsenuks ülevaadet pagulasluulest kui ajaloolisest tervikprotsessist. Vastava kondikava on Kepp ju visandanudki, kuid viiele kirjanduslikule põlvkonnale on jäetud tõlgenduslik liha peale kasvatamata. Muidugi voolitakse teemasid ja motiive grupeerides kujuks ka protsessi, kuid see käib kaude ja ebaproportsionaalsete rõhkudega. Ja nii tekib küsimusi. Kas temaatiline muutus ikka määrab paguluses ära esteetilise sel määral, nagu käsitus meile sugereerib? Kas 1960. aastate murrang ikka on nii jõuline kui raamatust välja paistab? Küllap noor põlvkond enam-vähem raamatus antud kirjeldusele vastab, kuid kas ta enam ongi põlvkond või hoopis salk üksiküritajaid? Ja kas teine mainitud pöördelaeg, 1950. aastate algus, ei kipu teenimatult jääma hilisema kullatud küm-

nendi varju – just sellepärast, et varjujäänu allub temaatilisele kontrollile halvemini? On ka selge, et avalduv arusaam pagulaskirjandusest on midagi muud kui näiteks Tiit Hennoste oma. Võibki olla, kõik ei pea ühtmoodi modernismi poole hüppeid tegema, samas ei pea ka vooluloolist käsitlusviisi tingimata kartma. Hennoste on oma loengutesarjas korduvalt märkinud, et pagulaskirjanduse enesekirjeldus väldib modernismi nimepidi nimetamist. Kepp on selle traditsiooni põhiliselt omaks võtnud, armastades amorfsemaid sõnu "modernne" ja "moodne". Muide, kui vaadata Merilai kirjutatud peatükkidesse, siis neis sellist reserveeritust pole ning lõiguti terendub hoopis teine või juba kolmas kontseptuaalne raam.

Kepi koostatud autorikäsitluste puhul mul ülevaatlikkust jälitades põhimõttelisi küsimusi peaaegu ei tekkinud. Tekkis pigem Merilai osi lugedes, neis tingib subjektiivne autorihoiak selle, et ei vaadata mitte niivõrd "üle" kuivõrd "sisse". Näiteks on Laabani luulesse põhjalik sissevaade, aga krestomaatiliselt arusaama, mis mehega tegemist, ei teki. Kas peab tekkima? Oleneb, kellele tekst on mõeldud. Näiteks ei saa raamatut soovitada alamastme eesti filoloogile, et ta saaks selle abil üldpildi eesti pagulasluulest. Seevastu saab sooja soovitusena anda uurimisteesse süvenevale inimesele, kes tahab mõne pagulaspoeediga isiklikumat vaimset ühendust leida. Kas igaihe isiklikkus hakkab alati Merilaiga kaasa võnkuma, on iseasi, raamatu väärtus sellest ei kahane.

Adressaadi küsimus on tegelikult terve "Eesti pagulaskirjanduse" sarja küsimus. Töö on programmiselt nii kor-

raldatud, et eri kirjutajate tekste omavahel jõuga kokku ei sobitata. Ühtlasi tähendab heterogeensus seda, et igäüks kirjutab oma käsitlusse sisse oma implitsiitse adressaadi. Lõpuks on ülevaatlikkuse nõue pea ainuke ähmane kriteerium, mis käsitlusviise koos hoiab. Antud juhul paistab haralikiskuvus silma tänu sellele, et kahe autori tööd vahelduvad. Viidetest ja märksõnadest võib aimata Kepi suuremat koostööpüüet, seda enam hakkab silma Merilai enesekeskne sõltumatus – teadaolevatel andmetel olid tema peatükid valmis enne Kepi omi, see tegi sõltumatuse ka pisut paratamatuks. Olgu nii, modernismijärgses ideoloogias pidada lugema erinevus ja hääle paljusid ning püstiaetud projekt vastab aja vaimule. Võinuks vastata ju enamgi, kui sellest samast paljunimetatud ülevaatlikkusest oleks loobutud. Mida tähendanuks see antud juhul? Võimalust koostada kogumik, mis oleks vaadelnud ainult neid autoreid, kellega uurijal on parem kontakt – näiteks võinuks siis ära jääda formaalne kummardus Artur Adsonile või irooniline jõumäng Aarand Roosi värsside kallal. Nõndaks emb-kumb: sihipärane ülevaatlikkus või sihipärane loobumine sellest.

Uurijatevahelisi erinevusi ühe kõite piires ei pea tingimata hea ja halva teljel paika panema. Nendin vaid nende olemasolu. Kepi teema-, motiivi- ja kujundianalüüs kõrvutub Merilai vaatenurgaga, mis semantikat ja vormi rohkem sünteesib. Merilai konksuke, kuhu ta peatüki tihti riputab, on lüürilise ja eepilise alge vahekord, harvemini ka psühhoanalüüs – viimane täie otsustavusega Laabani käsitluses. Kepi hinnan-

gud on diskreetsemad, Merilai omad otsesemad ja iroonilisemad, välja arvatud mõni üksikjuht, kus mingil põhjusel on kaudvihjetesse taandunud, näiteks Ranniti puhul. Teadusliku teksti kujundilisus on ilmsem Merilail, kuid ei puudu ka Kepil, kontekstuaalseid ja retseptisiooniloolisi küsimusi puudutavad mõlemad üksnes markantsematel juhtudel, suhe varasemate analüüsijatega ilmneb eelkõige suures hulgas tsitaatides, millega ollakse ühel nõul. Mis oleks lihtsam kui nüüd omakorda pakutavaga nõustuda?

Degusteeritava kirjandusteadusliku leeme puhul on minu arvamus juba selgunud: üldretsept pole päris suupärane, serviis aga viisakas ja kokad, kes retsepti järgivad, igati tasemel. Merilai töö veidi suurem intrigeerivus kuulub juba minu subjektiivse maitse valda. Seega kui aksepteerida raamatu tervikkontseptsiooni ja meetodeid, siis nende raames pole suuremat kritiseerida midagi. Või just nii vähe nagu mis tahes töö sekundaarsete külgede juures. Näiteks? Näiteks, kust võis Suits "hästi" teada, et "nende põlvkond ei näe enam kunagi Eestimaad" (lk 62)? Mulle tundub, et Arvo Mägi luule "vennastekoguduslik puritanism" (lk 145) on rohkem kahe otsaga, kui käsitlusest ilmneb. Ilmselt poolik informatsioon on väite taga, et Ranniti luulet hindas kõrgelt "Eesti Kirjanike Kooperatiivi grupp" (lk 148). Juhul kui ka Arvo Mägi peaks sellesse gruppi kuuluma, siis tema oli kriitikuna hoopiski rannitliku esteetika vastase rinde esivõitleja. Ilona Laamanit käsitlevates kirjutistes on mind juba enne selle raamatu ilmumist häirinud see, kuidas Ivar Grünthali lendväidet Laamani "eelaja-

loolise positsiooni" (lk 162) kohta kujundatakse kõikehaaravaks terminiks. Karuksi luule analüüsis on väga hea, et osutatakse ka seostele "hipi-filosoofia" (lk 169), kuid need seosed ei ole siiski mitte nõnda lineaarsed nagu paistab. Nii on Karuksi ühes usutluses (*Eesti Päevaleht* 24. XII 1968) kõlada lasknud, et ta hipisid ei poolda, kuid jälgib neid sotsioloogina.

Sümpaatne hoolsus paistab silma raamatu lisade pealiskaudsel lehitsemisel, siin leiduv informatsioon tuleb kasuks kõigile, kes eksiilkirjandusega nüüd ja edaspidi rinda pistavad. Täisbibliograafiat nõuda oleks ilm võimatu vähemalt nõndakaua, kui pagulaslehtede bibliograferimine meil jõudsama järje peale pole saanud. Paar näpu- või trükiviga sattusid juhtumisi silma: mainimata on jäänud (lk 209 ja 227) Kalju Lepiku ja Otto Paju koostöös valminud väljaanne "Mälestus on pihlakas", lk-l 218 on ümber käändunud Salme Ekbaumi "Kivi kiljatas aknasse" ilmumisaasta 1967. Aga nende asjade märkamine on vist juba norimine.

Pöördun tagasi tõdemuse juurde, et iga intriig köidab. Lugesin huviga peatükki Kalju Lepikust, nautisin Bernard Kangro luule analüüsi – ja tulgu siit edasi kõik need teised viisakad kiitused. Lõpuks, mis seal salata, jälgisin põnevusega neid vastuolusid, mis kahe erineva käsitlusviisi kokkupuutel tekkisid. Võimalik, et selline intriig on meile märku andnud olukorrast kirjandusloolaste peres, kus ühed enam ei taha ja teised enam ei saa, ning elukorraldus hakkab pisitasa muutuma. Ei mina tea mismoodi.

TOOMAS HAUG Pagulas kriitika juht

MAIE KALDA, PIRET VIRES, REET KRUSTEN. EESTI PAGULASKIRJANDUS 1944–1992. KIRJANDUSTEADUS. KRIITIKA.

LASTEKIRJANDUS. Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tallinn, 1995. (Collegium litterarum; 7). 144 lk. Hind 20 kr.

Teljel, mille ühes otsas on analüütiline, esseistlik käsitlus ja teises teatmeteos, jääb pagulas kirjanduse kriitikaosa vaatlus rohkem teise otsa lähedusse. See ongi mõnevõrra laiendatud ja kommenteeritud teatmeteos, millele viitavad nii tekstiosade ülesehitus kui ka bio- ja bibliograafilised lisad. Raamat jätkab erapooletusele tendeerivat ülevaatlikku laadi, mis iseloomustab pea kõiki seniseid pagulas kirjanduse käsitlusi, alates Kangro-Mägi-Ristikivi 1973. aasta kirjandusloost.

Eri mandritel sündinud eestikeelset literatuuri on muidugi ähvardanud teatud laialipudenemise ja ärakadumise oht, mistõttu registreeriv lähenemisviis oli vältimatu. Eestis on pärast piiride avanemist omakorda tuntud puudust just võimalikult ülevaatlikust käsitlusest. Kriitika kohta polnud õieti ühtegi sedalaadi nõudmistele vastavat tarvita-miskõlblikku teksti võtta. 1973. aasta kirjandusloos leidis pisut andmestikku, kuid asjakohane peatükk puudus.

Kui Maie Kalda kirjandusteaduse- ja Piret Viirese kriitikaülevaade oleksid ilmunud viis-kuus aastat tagasi, olnuks see kahtlemata suurem "sündmus". Asjahuviliste ja pühendatute ringkonnis

pakuvad nad praegu arvatavasti vähe uut. Teisest küljest on kõnealused tööd sündinud n-ö tühjale kohale ja nende informatiivset ja pragmaatilist väärtust pagulaskirjanduse edasisel uurimisel ei maksa alahinnata. On kaks eri asja, kas tutvuda linnaga omal käel ekseldes või kasutada selleks kompetentset reisijuhiti.

Et kriitikalugeja nii lühikese arvustusega ei lepi, siis nendime, et vaadeldava aine mahukus ühelt poolt ja käsitlusmahu piiratus teiselt poolt on kehtestanud autorite jaoks oma mängureeglid ja et autorid pole kaugeltki algajad. Maie Kalda ülesanne tundub mõnevõrra lihtsam seetõttu, et tema kirjeldada on enam-vähem kompaktsed uurimused, raamatud. Pärast ülevaadet tegijatest ja uurimiskeskustest asubki ta käsitlema kirjandusloolisi monograafiaid ja mas-
taapsemaid uurimistöid (H.Jänes, G.Suits, H.Salu, O.A.Webermann, K.Ristikivi, A.Mägi, B.Kangro, V.Uibo-
puu, I.Talve). Sellesse peatükki kuulunuksid vahest ka Felix Oinas, Viktor Kõressaar, Jaan Puhvel ja George Kurman. Et aga kirjandusliku tegevuse keskuseks paguluses on olnud Rootsi, siis on "perifeersemaid" Ameerika teadlasi vaadeldud eraldi. Neid eristavad "rootslastest" ka huvisuunad ja töökeel. Hinnangulisest vaatepunktist kerkib esile Arvo Mägi, keda vahel on seltskonnas peetud palju ja keskpäraselt kirjutavaks autoriks. Maie Kalda sõnakasutus sugereerib enamat: tasakaalukas ja asjatundlik, isikuomane neutraalne joon, "mõistis kohe", "läbinägevaks on osutunud", "kõrgelt üle" ajakirjandusliku kriitika üldtasemest jms. Seevastu tavapärase ihalusobjekti Ants Orase suhtes on

Maie Kalda sõnadega kitsim, nentides pisut kahemõtteliselt: "Tema ülemlaululike paisutustega stiil on loonud normi ning traditsiooni, mida juba ammu järgib ka kodumaine underiana." Üldiselt eelistab Maie Kalda n-ö asjalikku stiili. Ta heidab Mall Jürma Pedro Krusteni lühimonograafiale ette ilutsevat sõnastust, mis vähendab informatiivsust. Teisest küljest leiab, et Salu Kivika-monograafia on "läbivalt konspektiivne: millelgi ei peatuta süvenevalt". Ütleme siis, et Maie Kalda ise on piisavalt informatiivne ja – kohati – süvenev. Pole võimatu, et nendes kohtades tunneb autor ennast lähemal Arvo Mäele kui Ants Orasele. Näiteks kriipsutab ta alla Suitsu "Noore Kreutzwaldi" realismi, mis vastandus glorifitseeritud Lauluisa-käsitlusele. Suitsu panus ärkamisaja müto-
logiseeriva vaimulaadi "dekonstrueerimisse" on muidugi väljaspool kahtlust, isegi kui see on teatavas vastuolus tema enda kujundesse-takerduva-libastuva sõnastusviisiga, mida Kalda käsitab kui luuletaja ja teadlase sulamit. Teisal on rõhutatud Ristikivi kirjandusloo erinevusi võrreldes Tuglase kontseptsiooni üleideologiseeritud punktidega (suhtumine järelärkamisega). Vahel on kahtu, et hinnanguline ollus puudub, näiteks O. A. Webermanni doktoritöö "Kalju Ahven, Leben und Werk eines estnischen Dichters der Gegenwart" puhul. Huvitav, kas keegi on üldse seda doktorikraadi jaoks pisut irriteerivalt ebaadekvaatsena tunduva teemapüstitusega tööd lugenud? Webermanni Arveliuse-käsitlusest antakse detailsem pilt, võrreldes seda Arne Vinkli samalaadse uurimusega. Kodu- ja väliseesti kirjandusteadlaste kokkupuuted võisid-

ki sündida varasema ajaloo pinnal: Kalda mainib näiteks Salu rootsiaegse kirjasõna uurimise tulemuste kasutamist akadeemilise kirjandusloo I köites (1965), mille taset Salu omakorda on tunnustanud. Tegelikule oludele viitab tõsiasi, et järgmisi, kaasajale lähemale tüürivaid köiteid vabas ilmas elavad pagulased enam sel määral tunnustada ei saanud.

Piret Viirese päevakriitikaülevaate algul kirjeldatakse Ilmar Talve kirjutistele "Eksiilkirjandus ja poliitika" ning "Halli horisondi ees" toetudes pagulaskirjanduse sotsiopsühholoogilist eneseteadvust: see on olnud ühtaegu nii poliitiline akt kui ka puhtast sisesunnist sündinud looming. Pagulaskirjanduse missiooniks on eesti kultuuri säilitamine taasvaba Eesti jaoks. Seejuures rõhutatakse kirjutaja, et jutt pole mitte kirjanduse konserveerimisest, vaid edendamisest oma aja tasemel. Talve esiletõst on seda põhjendatum, et tema hoiak väljendab mõistlikku kompromissi rahvuskonservatiivide ja noorema põlve liberaalradikaalide vahel. Talve programmilised mõtted olid aktuaalsed kogu pagulusaja jooksul. (Vahest olnuks otstarbekas osutada ka mainitud tekstide ilmumisele *Loomingus* 1989, nr 7; 1990, nr 11.)

Missiooni täitmisega kaasnenud loovaid pingeid käsitleb peatükk "Polaarsusi pagulaskirjanduses" ('oma' – 'võõras', 'traditsioon' – 'eksperiment', 'kirjandus' – 'poliitika'). Pagulaskriitika üldiseloomustusest selgub ootuspäraselt, et nendes oludes on kriitika olnud sagedasti kirjanduse toetajaks ning ilmutanud vähem intellektuaalset iseseisvust. Võibolla just viimase nimel kogu-

nesid nooremad kriitikud *Mana* ümber. See väljaanne avardas pilku nii Läänes kui ka N.Eestis ilmuva kirjanduse suunas. 1950. aastatel ilmus kriitikat silmapaistvalt palju, seda loeti hoolega – üks eesti asi kõik. Piret Viirese käsitlusest selgub, kuidas väliseesti literaadid, eeskätt *Mana* ringkond, elasid kaasa muudatustele kodumaal. Neidki tabas 60ndate "sinisilmne" optimism, millele järgnes kainenemine. Järgmisel perioodil aga "haaras väliseesti kirjandust omamoodi tardumus".

Peatükis "Kriitikat avaldanud ajalehed ja ajakirjad" loetletakse üle veerandsaja perioodilise väljaande. On päris selge, et neis kõigis, eriti "perifeerias" – Inglismaal, Kanadas, Austraalias jm – avaldatud kriitika vaatlus ei kuulu piiratud ülevaate raamidesse. Lähemalt on juttu olulisematest kirjandusajakirjadest (*Eesti Looming, Sõna, Tulimuld, Mana* jmt). Kriitikute lühiülevaated algavad Orasest. Järgnevad (kui selles võib näha mingitki hinnangulisust) Maie Kaldagi poolt esile tõstetud Arvo Mägi ja Valev Uibopuu. Ristikivi rolli pagulaskriitikas nimetatakse "väga oluliseks", mis on seni vahest vähem teadvustatud. Mainitutega võrreldes torkab silma *Mana* esikriitikule Ivar Grünthalile pühendatud ridade väike arv. Bibliograafias puudub ka viide Mall Jõe pikemale Grünthali-artiklile, mis on seni üks väheseid väliseesti kriitika käsitlusi kodumaal ("Taevaste ja vaevaste ratsanike mail", *Looming* 1994, nr 6). Aine eripära tõttu oli Piret Viiresel Maie Kaldaga võrreldes raskem luua n-ö ammendatuse illusiooni.

Niisiis, meil on olemas pagulaskriitika õppevahend, ilma hinnaalanduseta,

mida mõned võibolla arvavad selles sõnas sisalduvat. Õppevahend on ju vahend edasi pääsemiseks, enama teadmise sihis. Maie Kalda ütleb näiteks omas laadis täiesti täpselt, et memuaar on "võimendanud ja kõigutanud kontseptsioone, loonud reoole, laiendanud vaatlusalala intiimsematele seikadele..." Edasijõudnud õpilane küsib aga kohe: palun väga, mis kontseptsioone? Miks nad kõikusid? Mis oreoolidest jutt käib?

Muidugi, pagulaste kriitika ja kirjan duslik mõte on paljuski retrospektiivse hoiakuga. Sellel on vähe ühist uemate esteetiliste ja filosoofiliste otsingutega. Pole võimatu, et uue liberaalse sajandi künnisel – sellest on nüüd kombeks rääkida – hakkab missiooni ja kultuurilise determineerituse ideoloogia mõjuma anakronistlikult. Eks me siis näe, kuidas üha kiiremini ajaloostuv pagulus veel aktualiseerub. Süvenemine lähimi-

nevikku võib igatahes anda põnevaid tulemusi, nagu osutavad kas või Jaan Unduski Oinase-käsitlused.

PS. Kõnesoleva raamatu viimased 15–20 lehekülge sisaldavad Reet Krusteni lastekirjanduseülevaate, mis oleks paremini sobinud oodatava proosaköite postskriptumiks. Eelduste kohaselt on tegu esimese ülevaatega paguluses ilmunud lastekirjandusest. Koostaja viitab probleemidele nagu täpse bibliograafia ja liigitusaluse puudumine. Lastele määratud trükiste arv ulatub üle saja, autoreiks umbes 20 kirjanikku, neist pühendunumalt Gert Helbemäe, Salme Raatma ja Helga Nõu. Lastekirjanduse puhul on paguluskirjanduse rahvuslik motivatsioon eriti tuntav. "Väliseesti lastekirjanduse arengulugu, mis väljendas järk-järgulist hääbumistendentsi, andis esimese kirjandusliku nähtusena märku pagulaskonnas toimuvatest muudatustest."

KALEIDOSKOOP

JUKKA KOSKELAINEN Tagasitulek võitlusväljale (Kiri Soomest)

Oma esimest Soome-raportit pean alustama poolenisti tühjade kätega. Sügise veetsin Iowas, Ameerika Ühendriikides, rahvusvahelise kirjandusprogrammi osalisena. Seejärel rändasin seal veelgi edasi lõuna poole ja koju jõudsin alles uue aasta alguses. Kuuldused ja sosinad, mis Soomest minuni kostsid, olid nõrgavõitu, ega ärgitanud ka asjasse suuremat selgust tooma (mis eriti võimalikki polnuks).

Ent neist kuuldustest ja sosinatest mul nüüd tulebki kirjutada – pärast tagasitulekušoki läbipõdemist. Kui septembri algul Soomest lahkusin, domineeris siinses kirjandusvõitluses – ja too võitlus oli jõudnud juba õhtulehtede veergudele – parajasti ANJA KAURANENI romaan "Hirmu geograafia" (*Pelon maantiede*), milles rühm naisi spetstreeningu, terariistade ja nähtavasti alati kohustusliku prantsuse teooria toel valmistub mehi ründama.

Eks siis muidugi läks lahti kõva peamurdmine selle üle, kas on ikka naistest õige valada oma igati mõistetav agressiivsus meeste vastu välja just viimaseid mitmesuguste terariistadega nülgedes. Ei ole kuigi üllatav, et tänapäeva Soomes säärase probleemi lahendamise moodust täitsa tõsiselt võetakse. Tsiteerin kõnealuse raamatu arvustust ajakirjas *Nuori Voima*: "Hirmu geograafia"

on saanud osalt väljastpoolt loodud, osalt teksti enesege poolt ekspluateeritava naiste ristosõja ja verekarva apokalyptilise maine, mida ta minu meelest päriselt ära teeninud ei ole. Rohkemgi oleks võinud virutada (eriti kui mõelda, kui palju – ja mis viisil – naisi peab saama surma meeste tekstides)."

Huvitav-huvitav. Nüüd siis tuleb arved tasa saada ja tappa mehi! Silm silma vastu... Feminismi (mille esindajaks arvustajagi on) on esitletud justkui oluliselt teistsuguse filosoofiana. Mainitud arvustuses ja Kauraneni romaanis osutub tema lipukirjaks puhtpaljas (teoreetiline) agressiivsus.

Äsja avaldatud rahvusvahelise uurimuse andmeil on Soome võrdõiguslikkuse tasemelt teisel kohal maailmas (eespool on vaid Rootsi). Ehk ei olegi siis võrdõiguslikkusest kasu, kui ta sünnitab niisugust feminismi, mis tõsimeeli meeste mahatapmise üle aru peab (mitmed tapmist taunivadki kriitikud võtavad lahendusmalli ennast ometi tõsiselt). Anja Kauranen ise rääkis ühes intervjuus, et on kohanud naisi, kes praotasid oma käekotisuud ja mõistaandvalt osutasid sinna peidetud sukavarrastele.

Muidu on Kauranen teadagi rääkinud oma raamatust kui fiktsioonist, mõtteeksperimentidist, mis tuli läbi teha. See pole ju ometi keelatud; keelatud seevastu on nüüdisajal võtta fiktsiooni tegelikkuse pähe (küll aga lubatud kõnelda tegelikkusest kui fiktsioonist). Saan lisada siia üksnes taktitu kahtluse,

kas fiktsiooni ja tegelikkuse teineteisest isoleerimine lõppkokkuvõttes mitte ei õõnesta fiktsiooni väärtust, ei tee temast hermeetilist maailma, mis sulgub vaid iseenesesse.

Kauraneni romaan põhjustas veel teisegi, Soomes nii harvanähtava väitluse. Kauranen oli kasutanud tsitaate, nii täpseid kui ka mugandatuid, mainimata nende päritolu. Sellest tundis end puudutatuna üks romaanis tsiteeritud nais-teadlane. Tulemuseks oli terve lehekülj *Helsingin Sanomat*'es, kus mitu kirjandusajakasjundjat ühel häälel tunnistasid, et see on nüüd küll fiktsiooni puhul päris harilik tava ja paljud kuulsadki kirjanikud maailmas on samamoodi teinud. Sellega oli asja käsitlemine ka lõpetatud ja tulutu olnuks kellelgi enam midagi vastu poriseda. Fiktsioon on võitmatu, alati.

Ligikaudu samal ajal ilmus MATTI MÄKELÄ esseekogu "Teine naine" (*Toinen vaimo*), mida tõlgendati üldiselt kui mehe vaatenurga kaitsmist, ilmselt seetõttu et teos pisut jäika ja šabloonset feminismi-kriitikat sisaldas. Seisukohad olid taas juba ette valmis, ja analüütilised sõnavõtted leegitsesid vähemalt neis leheväljalõigetes, mis mu vähenõudlikku Iowa-vandlitorni jõudsid. Jälle kord võitlesid mees ja naine teineteisega kui üldmõisted.

Väitlus pani mul südame nii pöörutama nagu ei miski, mida ma eemal olles kolme muu maa kirjandus- ja päevalehtedest lugesin.

Soomes on nüüdisajal kohustuslik märkida, kui sel teemal millestki juttu tuleb, et ega ma feminismi (millel on juba lugematuid akadeemilisi kõrvalha-

rusid) vastu ole, selle käitumisvigu korigeerival tasemel.

Kuulsin hiljuti järgmise anekdootliku loo. Ühe suure Soome kirjastuse kirjandusosaladirektor oli teinud kalkulatsioon 1995. aastaks. Peadirektor olla siis vaadanud neid pabereid ja küsinud, miks seal esitatud arvestused majandustulemuste kohta pole nii head, kui olid olnud 1994. aasta tulemused. Kirjandusala direktor vastanud, et 1994. aasta oli olnud harukordselt hea, mitu hästimüüvat kirjanikku olid just sel aastal raamatu avaldanud ja üks kirjastuse poolt üllitatud teos oli saanud Finlandia-auhinna. Järgmine aasta lihtsalt ei saa majanduslikult niisama tulutoov olla. "Aga sa tee sellest samasugune," vastanud peadirektor.

Nii Anja Kauraneni kui ka Matti Mäkelä avalikkuse tähelepanu köitnud teosed ilmusid just sellesama kirjastuse väljaandel, nii et ehk on direktorite suhted nüüd pisut laabunud. Nähtus ise on üsna häiriv. Tundub, et edu saavutamiseks – ja varsti ehk juba ka üldse ilmumiseks – peab teos pakkuma mingit küllalt tugevat efekti, et teda tähele pandaks. Raamat peab tekitama šoki. Seks, vägivald ja sugudevaheline sõda on seni olnud põhilisteks läbilöögivateks (ma ei räägigi siin ajaviitekirjandusest).

Seejuures tasub mõelda ka sarimõrvaraamatute ja -filmide lainele USAs. Just äsja lugesin *Harper's Magazine*'ist, et läinud aastal ilmus hulganisti intses-tist rääkivaid romaane, tagakaanel harilikult üsna ühesugune tekstinäide *à la*: "ja ühel päeval tuli X-l viimaks seista silmitsi kaua välditud hämara saladusega".

Šokk, mõne põhjapaneva tabu rikumine, tuleb raamatu läbimüügile kasuks ja meid paistab ees ootavat olukord, kus raamatuga, millel säärase piiriületuse teel saavutatud lisaväärtus puudub, ei tasu turule tullagi.

Kirjandusarvustuski ei käsitle tavaliselt raamatu keelt, stiili ega nende poolt kujutamisainega loodud distantsi. Kogu tähelepanu nõuab endale raamatu aine. Kirjaniku ülesandeks niisiis jääb mõelda välja piisavalt hea teema. Panuseid aga tuleb järjest suurendada, sedamööda kuidas pidevatest šokielamustest väsis lugeja reageerimast tüdib.

Tegelikult polegi enam šokke ja taburikkumisi kusagilt võtta. Meile on jäänud simulatsioon, mäng; me peame kujutlema – ühes kirjaniku ja kirjastajaga –, et oleme ikka veel šokeeritud ja loeme just parajasti millestki seesugusest, millest varem ei ole räägitud. Seda nõuavad turuseadused, mille võim üha enam ulatub ka raamatukirjastamisse.

Ei ole siis miski ime, et läbimüügivaatenurk puudutab ka Finlandia-auhinda ja seda muuski mõttes kui auhindamise muutmine romaanivõistluseks ja ta ajastamine jõulukuu algusesse. Mulluse auhinna määraja oli teinud uurimuse Eino Leinost, nii et rahvuskangelasest ja kõigi luulelootuste püsilemmikust jutustava romaani aupärgamine oli igati kindlustatud.

Üht-teist soome uuemast kirjandu-

sest olen siiski jõudnud lugeda. Üks žanr, mis võiks ka olemata olla, on nii-sugune haritlasromaan, kus "tegelaste tsiviliseeritud maskide alt paljastuvad aegamööda nende roojane sisemus ja ürgsed instinktid" – ja seda kõike jutustatakse meile ökonoomses, lühilauseelises stiilis (tähtsaim on ju see, millest jutustatakse).

Koju jõudes avastasin, et olen arvatud ühe luuleauhinna žüriisse, nii et mu eluruumi ummistavad nüüd möödunud aastal ilmunud luuleraamatud. On kõneldud teatavast luulebuumist ja uutest luulerühmitustest, mille seas silmator-kavaim on Elavate Luuletajate Klubi oma luuleõhtute ja nimekate väliskülastega. Luule taset pole see entusiasm, "marginaalse paisumine", tõstnud, läinud aasta tundub selgesti olevat olnud keskmisest nõrgem luuleaasta, ning ka uute väikekirjastuste ja üksikisikute üllitatud luulekogud pole pilti, vähemalt seni, parandanud.

Tean, et kasutan vägivalda, kui asun luulekogusid paremusjärjekorda seadma. Terve ühe aasta luuletuste läbilügemine viib meelegeitele. Aga ehk olen järgmiseks korraks masendusest üle saanud ja suudan rääkida millestki, mida olen kogunud "seestpoolt" kui tõesti kindlat osa soome kirjandusest.

Soome keelest tõlkinud Kajar Pruul

FOORUM

ANDREI HVOSTOV Fašismikriitika kriitika¹

*"Ja see polnud ka väär,
mis kirjutasin.*

*See polnud väär sel ajal,
kui seda kirjutasin. See oli õige.*

Mis ma kirjutasin, oli õige"
(Knut Hamsun, "Rohtunud radadel").

Kui Eco sõnastatud "pölisfašism" on olemas, siis aktsepteerigem kõigi Hamsuni-austajate katset rääkida see kirjanik "puhtaks". Laitmatute antifašistidena võiksime Hamsunile oma moraalse kõrguse postilt näkku visata, et ta eksis, langedes Nietzsche halva mõju alla, et ta ei andnud endale oma sõnades aru, et ta oli täiesti teenitult vaimuhaiglas. Meil oleks lubatud hüüatada, et norralaste Tammsaare oli tegelikult nende Grenzstein.

Ma ei taha sellega mingil juhul nõustuda ja seetõttu ma ei saa omistada Umberto Eco visandatud pölisfašismi tunnustele seda tähendust, mis ma muidu Eco öeldule olen harjunud omistama.

Ma ei ole nõus Eco meetodiga, aga ta mõõnab ka ise, et süsteem puudub, on vastuolud ja paljud "pölisfašistlikud" tunnused on jälgitavad sama tüüpilistena mõne muu despotismi või fanatismi juures. Mõõngem, et ajalooteaduse meetodi pretensioon Ecol puudub.

Kui laskuda üksikasjadesse, siis igno-

reerib Eco "pölisfašismi" kuuenda tunnuse sõnastamisel – "ajaloolise fašismi tüüpilisemaid tunnuseid on pettunud keskklassi peibutamine" – ajaloolaste seas üha levivat kahtlust selle tõe ilmeeksimatuses. Kuigi fašistlikud liikumised võlusid tööpoolest eelkõige "deklasseerunud" keskklassi, olid ajavahemikus 1930–32 NSDAPsse astunud 35 protsenti töölisel. Fašismist rääkides oleks täpsem rõhutada mitte liikumise klassi-, vaid massitagapõhja.

Eco mõttemäng "pölisfašismi" ümber saab alguse juba "Roosi nimes" ja "Foucault' pendlis" (piirdun minu poolt loetu nimetamisega), kuid paljut Eco esitust võib lugeda veidi täpsuguses sõnastuses ja korrastuses näiteks ka Pär Lagerkvisti novellis "Timukas", mis ilmus juba 1933. aastal. Kas kunagi kirjutatu tihendamine poliitiliseks üleskutseks on väärt Eco nime? Eco sõnastatud "pölisfašismi" tunnused on ka ilma neile eelnenud eel- ja järelsõnadeta kirklik üleskutse järjekordseks noiajahiks, seekord fašismi tabamiseks meis ja meie ümber. Kas tähendab see sallimatuse uuele ringile tõusmist vana sallimatuse hävitamisel?

Alguses tsiteeritud Knut Hamsuni sõnad, mis seisavad kirjaniku viimases teoses, viitavad sellele, et Ecol on oma tööde ja Hamsunil oma. Minu poolehoid kuulub Hamsunile, sest on ju selge, et Eco eirab teadlikult ühte fundamentaal-

1 Vt Umberto Eco, Igikestev fašism. *Vikerkaar* 1995, nr 9/10, lk 65–75.

set põhimõtet – iga ajalooline nähtus on mõistetav vaid ajastu kontekstis. See lapidaarsus jätab küll piiramatud võimalused vaidluseks, mis on ajalooline nähtus, mis ajastu kontekst ja mis on mõistmine (rääkimata lõputust diskussioonist moraali üle), kuid jäägem põhimõttelise küsimuse juurde – kas fašism on ajatu või ajaline nähtus?

1963. aastal ilmus Saksa LVs müügile tolle ajani täiesti tundmatu Ernst Nolte esikraamat "*Der Faschismus in seiner Epoche*". Uurimus tunnistati fašismi uurimise uueks tasemeks (raamat on tõlgitud inglise, prantsuse, itaalia, hispaania, hollandi, rootsi ja serbohorvaadi keelde) ja arvati, et edaspidi on fašismi võimalik uurida ainult kahelt positsioonilt – Nolte poolt või Nolte vastu (tegelikus näitas ka kolmandat võimalust – ignoreerimist, kuid selle põhjustest saab lugeja aimu Nolte teooria lähemal selgitamisel). Nolte mahamärgitud raja uudsuse põhjused peitusid uues (hästi unustatud vanas) meetodis. Nolte tõdeb esikraamatus, et pärast Hegeli surma on Saksamaal filosoofia ja ajalugu eri teid läinud, andes selle konstateeringuga selgesti märku, et kavatseb need jälle ühendada.

Heideggeri õpilane Nolte promoveerus filosoofiadoktoriks tööga "*Selbstentfremdung und Dialektik im Deutschen Idealismus und bei Marx*". Järgmise sammu Nolte teadlaseteel määras tähelepanek, et Mussolini noorpõlve kirjatööd viitasid intensiivsele huvile Marxi õpetuse vastu.

Kui filosoof-ajaloolane Nolte on viimase kolmekümne aasta kestel vaadelnud fašismi seostes marksismiga, siis pole see tema isikliku maailmavaate su-

va, vaid ainuvõimalik ajalooline töömeetod – nähtuste vaatlemine ajastus, kuhu nad kuuluvad.

Eco ajatule fašismile vastandub Nolte osutus ajalistele raamidele – viidates "maailmasõdade epohhi" 1914–1945 olemasolule, määrab ta fašismi sellesse ajastusse.

Eco 1995. aasta eesmärki – "visandada nende tunnuste nimekiri, mis on tüüpilised igikestvõale fašismile või põlisfašismile" – pretsiseerib 1963. aasta Nolte nii: "Ilmselt peab olema mingi "fašistlik miinimum", milleta selline substantiiv muutuks mõttetuks ja isegi adjektiiv "fašistlik" on küsitav."

Eco viitele Franklin Roosevelti sõnadele 1938. aastal fašismi võimalikust võidust temagi maal, kui demokraatia "lakkab elava jõuna edasi liikumast", vastandagem Nolte meeldetuletus, et Roosevelti kaasaegsed märkasid *New Deal*'is fašistlike tendentse, süüdistades presidenti "tsezarismis" ja "füürerluses" ning tõmmates 1934. ning isegi veel 1940. aastal paralleele Roosevelti ja Mussolini vahele. Nolte hoiatab Roosevelti näitel, kui ohtlik on teatud "fašistlike joonte" ilmne misel esitada kohe süüdistus fašismis endas. Nolte märgib Roosevelti näitel sedagi, et fašism oli võib-olla teatud printsiipide kumuleerumine, millest igaüks eraldi vaadatuna evis teatud tarvilikkust (*Notwendigkeit*), kuid nähtus ise (fašism tervikuna) polnud mingil juhul isoleeritud võõrkehaks epohhis.

Fašismi uurimisel tekib vajadus tüpoloogia järele. Nolte lahendab selle kahe pooluse fikseerimisega – näiteks autoritaarsus ja totalitaarsus –, millest esimene kujutab fašismi dignoosimiseks ilm-

selt ebapiisavat nähtust, teine seevastu on ekstreemne või siis võimalik ainult ideaalis. Kahe pooluse vaheline ruum jaotub neljaks: alumine poolus – veel mitte fašistlik, mida võiks nimetada prefašistlikuks, järgmine aste on varafašistlik, siis normaalfašistlik ja siis üleline poolus – radikaalfašistlik. Viimane tähendaks süsteemi, millele on omased kõik fašismi äärmuslikud vormid (selles mõttes esindab Orwelli "1984" ainult ideaalis esineda võivat radikaalfašistliku mudelit).

Fašismi defineerimisel viitab Nolte samamoodi nagu Eco kõigi fašismide teatud ühisjoontele. Olgu näiteks toodud kolm neist.

Esimene: iga fašism oli oma epohhi natsionalistlike ja sotsialistlike tendentside ühendus. Sotsialistlik motiiv ei taandu mitte ainult tüpoloogilises skeemis, vaid ka ajalis-lineaarselt. Näiteks varajane itaalia fašism platseerub teisele astmele, küpses faasis tõuseb ta aga kolmandale. Saksa natsionaalsotsialism alustab kolmandalt ja läheneb lõppude lõpuks ekstreemsele neljandale.

Teine näide: kõiki fašistlikke liikumisi iseloomustas partikulaarsete ja universaalsete tendentside läbipõimumine. Rumeenia fašistide liider Codreanu huvitus ainult Rumeenia probleemidest, kuid "rahvusvahelise juutluse" hävitamiseks propageeris temagi internatsionaalset plaani. Mussolini fašismi iseloomustasid väga tugevad universaalsed tendentsid, aga kui tema sõber Ante Pavelic sõja ajal Zagrebis võimu haaras, polnud Itaalia ja Horvaatia piiriküsimuse lahendamisel solidaarsusest märkigi. Hitleri juures oli vastuolu kõige teravam, sest ühelt poolt kujutati

natsionaalsotsialismi kogu maailma probleemide lahendusena ja teisalt jäi see ikkagi ainult saksa rahvuse privaatseks imeravimiks.

Kolmas näide: suhtumine sugulasliikumistesse, mis pani fašistliku universalismi kõige tõsisemalt proovile. Nolte: "Sest iial ei suutnud sümpaatiatunne teistes maades olevate mõttekaaslaste suhtes teha olematuks tõsiasi, et need sõbrad olid vastanatsionalismi esindajatena samaaegselt suurimad vaenlased." (*Nasjonal Samling*'i kuulutamisega Norra ainsaks legaalseks parteiks 1940. aasta kevadel esines Quisling programmilise nõudmisega tunnistada Norra sõltumatut valitsust ja Norra neutraliteeti, luua Suur-Põhjala konföderatsioon liidus ülejäänud germaani riikidega, tunnustades samaaegselt Norra rahvuslikku vabadust ja territoriaalset puutumatus. 1943. aastal ütles Quisling: "Saksa poliitika on iseenese olemuses autu, ja seepärast ei saa ta olla ka oma partnerite suhtes auväärne.")

Fašismi ühistunnuste esialgsel läbiõelumisel sõnastab Nolte tema olemuse järgmiselt: "Fašism on antimarksism, mis loodab vastast hävitada radikaalselt vastandatud ja samas lähedal seisva ideoloogia ja peaaegu identsete ning samas iseloomulikult muudetud meetoditega, jäädes samas rahvusliku isemääramise ja autonoomia raamidesse."

Nolte hoiatab kohe, et definitsioon muutub mõistetavaks alles kogu tema raamatu kontekstis, mille järgnevatks siuks ongi kolme fašismi põhjalik analüüs: *Action française*, itaalia fašism ja saksa natsionaalsotsialism. (*Action française*'i ajaline sobimatus "maailmasõda-

de epohhi" on seletatav Nolte märkusega, et see liikumine arenes riigis, mis oli ajavahemikus 1789–1919 ülejäänud Euroopast poliitiliselt alati üks samm ees. Euroopas lõppes 19. sajand 1914. aastal, Prantsusmaal paradoksaalsel moel juba 1898, siis kui puhkes Dreyfusi afäär.)

Fašismi defineerimine läbi marksismi aitab mõista paljusid Lääne-Euroopa vaimseid suundumusi. Kaasa arvatud seda, miks on Nolte difameerimine omandanud äärmuslikud, akadeemilisele täiesti võõrad vormid (*à la* "Nolte väidab, et holokausti tuleb vaadata kontekstis"), ning sedagi, miks on Eco leiutanud "põlisfašismi" termini.

Nolte tööde rakenduslik väärtus on ilmselge – kui ei juhtu marksistlikku renessansi, siis tänase maailma fašistlikud retsidiivid on ja jäävad marginaalseks nähtuseks, varjudeks möödani-kust. Eco "põli fašismi" destruktiivsus on ilmselge, sest Eco meetodiga on võimalik kogu Öhtumaailma ajalugu kirjutada ümber fašistlikuks (saksa ajaloo-ga on seda katset juba tehtud, ja mitte ilma eduta), ning veelgi nullem: Eco meetodiga võib fašistlikke kalduvusi avastada kõigi inimeste juures – võib-olla Eco ise välja arvatud.

Ernst Nolte tähtsamad teosed:

Der Faschismus in seiner Epoche. Die Action française. Der italienische Faschismus. Der Nationalsozialismus. München, 1963. (Inglise keeles: *Three Faces of Fascism.* London, 1965.)

Die faschistischen Bewegungen. Die Krise des Liberalen Systems und die Entwicklung der Faschismen. München, 1966.

Theorien über den Faschismus. Köln, 1967.

Deutschland und der Kalte Krieg. München, 1974.

Marxismus – Faschismus – Kalter Krieg. Stuttgart, 1977.

Marxismus und Industrielle Revolution. Stuttgart, 1983.

Das Vergehen der Vergangenheit. Antwort an meine Kritiker im sogenannten Historikerstreit. Berlin, 1987.

Der europäische Bürgerkrieg: 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus. Frankfurt/Main, 1987.

Nietzsche und der Nietzscheanismus. Berlin, 1990.

Geschichtsdenken im 20. Jahrhundert. Von Max Weber bis Hans Jonas. Berlin, 1991.

Martin Heidegger. Politik und Geschichte im Leben und Denken. Berlin, 1992.

Eesti kirjandus 1995

Saatsime küsitluslehed 27-le noorema põlve arvustajale, vastuseid tuli 18. Parimaks 1995. aastal avaldatud ilukirjanduslikuks uudisraamatuks tunnistati JAAN KAPLINSKI "JÄÄ JA TITANIC", mis pälvis kuue kriitiku toetuse. Kolm kriitikut eelistas Tõnu Õnnepalu romaani "Hind", kaks Kaplinski luulekogu "Mitu suve ja kevadet" ja kaks Andrus Kivirähu vesteraamatut "Ivan Orava mälestused". Oma poolehoidja leidsid ka Kauksi Ülle luulekogu "Agu ni Eha", Mihkel Muti reisiraamat "Inglismaa päevik", Sass Suumani luulekogu "Targemat ei ole", Hannes Varblase luulekogu "Vihkamiseta" ja Elo Vee luulekogu "Võlavalgel".

Ülekaalukalt parimaks peetud debüütraamat oli ANDRUS KIVIRÄHU "IVAN ORAVA MÄLESTUSED" – üheksa häält. Lii Undi romaanil "Nemad on võitjad" oli kolm ja Talvo Pabuti romaanil "Surma suflöör" kaks toetajat, Contra luulekogul "Ohoh" ja Elo Vee novelliraamatul "Ingelheim" (viimase käsitamine debüüdina ei vasta küll päriselt Vikergallupi mängureeglitele) – kummalgi üks. Üks kriitik loobus parimat esikraamatut üldse nimetamast.

Olgu üles loetud ka kirjastuste punktid: kokku 11 häält saanud raamat oli ilmunud Rahva Hääle ja Päevalehe kulu ja kirjadega, Loomingu Raamatukogu (Perioodika) teenis 6, Kupar 5, Tuum

4, Elmatar 2, Faatum 2, Vagabund 2 häält, Eesti Luuleliit ja Eesti Raamat kumbki ühe hääle.

SVEN KIVISILDNIK:

Aasta sündmus oli Taffeli reklaam Peeter Sauteri sulest. Ükski teine kirjandus-sündmus ei leidnud ühiskonnas adekvaatset vastukaja. Üldiselt mage ja rumal aeg.

TÕNU KAALEP:

Ühel hetkel näeme, et kirjanikke on väheks jäänud.

Häid kirjanikke sealhulgas. Üks kujutelm osutub äkki müüdiks. Kirjanike hulk 1000 elaniku kohta ei saa ületada teatud piirväärtust. Nii ka lugemist väärivate omamaiste ilukirjandusteoste hulk.

Ühed tahavad, aga ei saa. Teised saaksid, aga ei taha. Ühed ei saa harjuda sellega, et iga tolgu võib oma teose trükkida ja end kirjanikuks kujutada, teised ei saa harjuda sellega, et see, mida nad teevad, ei huvita enam kedagi.

Tegelikult on see kõik normaalne, kuid ei tohi anda põhjust rahuloluks. Ma võiksin loetleda, millest kõigest ma praegu selget ilukirjanduslikku teksti lugeda tahaksin ja millist, aga mis kasu sest oleks? Mida pole, seda pole. Kirjutaks ise, k'oskaks, aga ei oska.

Kümmekond autorit võivad valmistada tuntud headuses tooteid. Üllatust

tahaks, aga see võib ka tulemata jääda. Kirjandust kui protsessi kõrvalt vaadata, see on peaaegu nagu loodusevaatlemine. Vahele segada ei saa, kõik liigub väga aeglaselt. Hea vähemalt, et liialdatud lootusi vähemaks jääb ja kirjanduse kunagine võltpühadus aegamööda nagu udu hajub.

PAAVO PÖLDMÄE:

Möödunud aasta eesti kirjandus paistab silma küllalt ühtlase ja stabiilse, aga ka keskpärase ja ilmetu "tavatasemega". Iseloomulik on klassikaliste kirjandusvormide ja -žanride hallus ja nivelleeritus, kaalukamad saavutused jäävad sedakorda ebatraditsioonilisematesse alalõikudesse. Üleminekuajaga on hakatud teadvustama kui seisundit. Ega vist pole ka enne mingigi ühiskondliku stabiilsuse saabumist mõtet oodata klassikalist ilukirjandust, mida võiks hinnata juba puhtkunstilisel tasandil, üleminekukirjandusele jääb ikka mingi juhuslikkuse, lõpetamatuse, väsimuse kõrvalmaik juurde. Aeg on soodne vaimseks avardamiseks ja eksperimenteerimiseks, mitte aga kunstiliseks süvenemiseks või kvalitatiivseks uuennemiseks.

Postmodernsel maastikul tõusevad esile kaks traditsiooniliselt kõrge kirjutamiskultuuri esindajat. Olgu küll kohe öeldud, et millegi rabavaga Jaan Kaplinski ja Mihkel Muti üllatada ei suutnud. Nii et antagu mulle andeks, aga Nobeli preemiakomisjonile ei esitaks mina möödunud aasta eesti kirjandusest ühtegi teost, *Grand prix*'d jäävad klaasi alla paremaid aegu ootama.

1995. aasta parim raamat oli minu arvates Mihkel Muti "Inglismaa päe-

vik". Jaan Kaplinski "Jää ja Titanic" on teemalt ja taotluselt tunduvalt sügavuti- minevam ja mitmekihilisem, Muti teos mõjub aga kokkuvõttes sümpaatsema, stiilsema ja terviklikumana. "Jää ja Titanic" esitab küll globaalse haardega küsimusi, kahjuks ei leidu tekstides seda võrd pretensioonikale teemaarendusele adekvaatset sisulist katet. Esikohaks pidanuks teos olema veidi kokkusurutum, üldistavam – või hoopis tunduvalt mahukam. Muti "Inglismaa päeviku" ülekaal on napp, aga veenev.

Mihkel Muti "Üleminekuajag" võinuks olla suursündmus, särav triumf, mis kõigest muust aasta jooksul ilmunust peajagu üle. Vihjed selleks võimaluseks on raamatus igatahes olemas. Paraku jäi see olemata, kuna... teose kunstiline telg on paigast ära (otsisin kaua võimalikult diplomaatilist väljendusvormelit). "Üleminekuajag" on seda võrd hullusti tasakaalust välja viidud, et seda ei korva ka autori kõrgprofessionaalne meisterlikkus, mis küll, jah, tõepoolest igas novellis välja veab. Naudinguga seda raamatut küll lugeda ei saa ja üle pronksitaseme teos tervikuna ei tõuse.

Kõige napimalt jääb esikolmikust välja Jaan Kaplinski "Mitu suve ja kevadet" – sisult veidi "Jääd ja Titanicut" meenu- tav, kuid viimasest laialivalgavam ja ka vähem originaalne mõtisklustevihik. Tegemist on vist üldse rohkem kultuuri tervikuna, vähem kirjandusse kui sellisesse integreeruva teosega.

Parimaks debüüdiks oli minu arvates Andrus Kivirähi Ivan Orava mälestuste- raamat, seda küll pigem tänu ideele kui teostusele. Andrus Kivirähi originaalsus ja isikupära tõstavad ta debütantide hul-

gas eristaatusse. Kahvatute uustulnukate taustal mõjub Kivirähk komeedina udukogus. Tulevikulootuse preemia suhtes konkurents momenti ei teki, millest on tegelikult kahju, sest iseenesest vaimukas idee ammendub raamatus kahjaks üsna kiiresti ja tervik jääb Orava-raamatus siiski kaunis lõdvaks.

Ankeet on vist vastatud, olen nimetanud viit enam huvipakkunud, minu arvates kirjandusaastale iseloomulikumat teost. Klassikalise kirjandusvormiga on tegemist ainult "Üleminekuajast". Oma moodi ironiline paradoks...

KARL MARTIN SINIJÄRV:

See kirjanduseaasta sai kuidagi väga kiiresti otsa. Alles oli eelmise aasta ankeet postkastis ja nüüd juba uus. Mõni ime siis, et sellega midagi suuremat kirjutada ja avaldada ei jõutud. Tundus, et üsna mage aasta oli, aga et nii mage, nagu Teie poolt lahkesti lähetatud nimekirja silmitsedes selgus, poleks ise-oma peaga osanud kartagi. Tublisti üle kolmandiku nimekirjast moodustab va kolmas ešelon – hea, et mitte viies kolonn. Tuntud headuses asju muidugi on, ja kuidas muidu saakski. Kivirähki võimas saabumine kaante vahele päästab kahvatuvõitu pildi pisut ära, nimekirja lülitamata lastelugu "Kaelkirjak" oli igal juhul ka üks värskendav tilk loigus.

Ah, mis selle aastaga ikka, aastaid on palju ja ju siis peab niisuguseid ka üle elama – kiireid aastaid, pilli-palla. Uus ja parem juba täies hoos.

TARMO VAHTER:

Iseloomulikku? Pole hullu midagi. Ka esimese vabariigi viienda aasta kirjanduspilt polnud suurt parem. Tammsaare "Tõe ja õiguse" esimene osa ilmus 1926, Gailiti "Toomas Nipernaadi" 1928 jne. Järelikult on üha rohkem lootust, et üsna pea ilmub Märkimisväärne Teos.

MART VELSKER:

Minu jaoks on 1995. aasta pakkunud mitmeid märke, mida võiks tõlgendada uue kirjandussituatsiooni kinnistamise ja kinnitamiseks. Kultuurkapital on suutnud kinnitada oma olemasolu, Avatud Eesti Raamatu, Hortus Litterarumi, Europeia ja "Eesti mõtteloo" sarjad tulevikku vaatava kirjastamistaktika võimalikkust. Mis seal tulevikus tegelikult ootab, ei tea. Ohte tohib oletada (kas luuledebütantide vähesus on uue rahastamissüsteemi esimene ähvardus?) ja olemasolevat tasub nautida.

Selles, mis on, tugevdatakse mõned aastad varem tekkinud trende ja täide-takse õhus olnud lubadusi: Kaplinski, Suuman, Ehin, Önnepalu, Krull, Vee – kui loetust ootuspärasuse ja üllatavuse õnnelikumaid vahekordi otsida. Revolutsioonilistesse annalidesse lähevad Kivirähu "Ivan Orava mälestused", mis aga raamatuna on ju samuti kinnistus-akt. Arvatavalt olulisest pole seni jõudnud lugeda Kõivu "Kolme tamme" ja ehk veel miskit.

Nii et kirjandus ei tundu laiali kukkuvat ega kinni kiiluvat. Veel? Jätakuvalt? Millise lugeja jaoks?

VALLE-STEN MAISTE:

Pole veel jõudnud tutvuda Madis Kõivu ja Tõnu Õnnepalu uute raamatutega, ning on põhjust arvata, et sellega on pea pool olulisest lugemata. Etteantud loetelu põhjal üllatusin isegi, et olin pea kolmandikust äratoodud teostest silmad üle lasknud. Kogemuse põhjal kinnitan: igav on.

Kindlasti on igal raamatul mingi suurem või väiksem ulatus, milles ta kõnekust omab. Ei näe aga mingit põhjendust, miks peaks enamikuga sellest maastikust kursis olema. Selles mõttes häiribki suure osa vanema põlvkonna kirjandusnimeste taotlus hoida ikka veel mingit ühtset ja objektiivset aluspinda, millel kogu kirjandus, kriitikud ja muu selline otsiti kokku puutuksid. Ei mõtle siin formaalsusi, nagu aastaküsitlused. Ei suuda aga mõista paljude kriitikute arusaama, et arvustada tuleb kõike, mis vähegi kätte juhtub, ilma et endal vaadeldava ainesega sugugi asja oleks. Nõnda satub meie kultuuris sagedasti ühte patta kõik, mis olemuslikult kuidagi kokku kuuluda ei tohiks. Peaks olema küllalt selge, et Miina Hinti lahutab Lii Undist ookean ja veelahed Undi ning Elo Viidingu vahel on laiem veelgi. Aga tihti arvustab üks inimene neid kõiki, kusjuures lähenemises pole mingit põhimõtet vahet. Kokkuvõtlikult: mind huvitab miski, millest kirjandus moodustab vaid mingi osa. Ja mitte kogu kirjandus, vaid samuti teatav osa temast. See teine, eesti kirjanduse tänast pilti vaadeldes valdavam osa ei oma minu jaoks isiklikult otsest funktsiooni.

Pean niisiis tunnistama, et Vikergallupi vaatevälja jääv maastik ei ole oma

üldilmelt see osa kultuurist, mis minu jaoks oluline on. Ent see oluline ei ole sugugi puudu või olemata, ta lihtsalt ei esitu meie kultuuriruumis veel mitte liiga sageli "eestikeelse ilukirjandusliku uudisraamatuna". Sarnaselt mitmetele eelmistel aastatel Vikergallupile vastanutele on mulle rõõmustav ja oluline kogu õhtumaise kultuuri meie keelde ümbermõtlemine kõige erinevates vormides. *Vikerkaar* ja *Akadeemia* kui kultuurilise avatuse loojad ja edasikandjad, Avatud Eesti Fondi toetusel toimuv kirjastustegevus, mitmed kaalukad ilukirjanduse tõlked, "Eesti mõtteloo" sari – need on suundumused, mis peaksid aja jooksul muutma ka eestikeelse ilukirjanduse üldilmet.

Eestikeelse ilukirjanduse suursündmus mulle oli vaieldamatult Elo Vee "Ingelheim". See on isegi natuke ime. Loetust tooksin siiapoole piiri veel Kaplinski ja Krulli raamatud. Tarmo Tedre luulekogu meenutas mulle üht kauget ja tagasitahtmatut aega, siiski on hea meel, et ta lõppeks kaante vahele sai. Aga väga suure osa kirjapandu kohta tahaks küsida: kas tõesti on vaja niipalju vahtu selleks, et midagi öelda? Kui üldse on midagi öelda...

KARLO FUNK:

Kui filosoofiateadmistest kasu peaks otsima, siis ehk oskuses põhjendatult spekleerida. Hinnangu puhul, milline raamat aasta parimaks kerkib, tundub iseenesestmõistetav eeldus "on lugenud". Kui tundmused hetkeks kõrvale jätta, võib oma arvamus tausta mõningase tundmise puhul üles ehitada ka eeldusele "oleks lugenud". Kombineeri-

des seda mitmete välistavate kriteeriumidega, osutuvad aasta *parimateks* raamatuteks just need, mis kirjas seisavad. Parimadki saavad nad siis paraku olla vaid just nii, nagu kirjas – mitte kindlalt sirgu, vaid pisut piinlikkust tundest (paremale: parimale?) kaldu.

Kirjanduseluga on kokkupuuted meeldivad. Ei tea, kuidas neil seal Kuku klubis ka läheb? Akende puudumine ruumis annab veidi tunda, kuigi ei saa öelda, et kirjandus kodust väljas ei käi. Deklareeritud spekulatiivsusest endiselt kinni pidades: vahelduseks juba tuttavatele tähistamisviisidele võiks ette tulla ka lootusetult taandarendavaid, eksperimenteerivaid või lihtsalt üllatavaid. Miks peaks kirjatöö tulemus olema ainuüksi *kirjanduslikult* hea raamat? Omaks võetud on küll inimese individuaalse vabaduse teemad – teha midagi, mida varem ei saanud –, kuid mitte mõtlemise vabadus. Siis pigem võidutsegu Kivirähi homeeriline ja füüsiliselt tajutatav naer minevikufantaasiate üle.

JUKU-KALLE RAID:

Kui rääkida möödunud aastast, siis kõigepealt meenub mulle kummaline tõsiasi – raamatud, õigemini teave uutest raamatutest ei jõua enam lugejani sama hästi kui varemalt, veel paar aastat tagasi. Eriti kehtib see just kodumaiste autorite üllitiste kohta. Tundub, et kirjastused ei pinguta selles suhtes eriti, oleks ju võimalus saata paar-kolm eksemplari ajalehtede kultuuritoimetustesse või kriitikutele. See peaks teoreetiliselt tagama parema informeeritu-

se eestikeelsete ja eesti algupära teoste kohta.

KATI MURUTAR:

Lugedes eesti 1995. aasta uudiskirjanduse nimistut ülalt alla, alt üles ja veel kord alla, peab tunnistama, et selle valiku põhjal pole edetabelit võimalik koostada. Võimalik muidugi on – aga aus ei ole. Sest kirjanduse ülevaateid tehes ja kirjandusest vesteldes jäetakse täiesti põhjendamatuks üks osa kirjandusest kõrvale.

Niisiis – eesti kirjanduselule on iseloomulik mööda, üle ja läbi vaadata **LASTEKIRJANDUSEST**.

Reet Krustenil ilmus äsja kirjastuses Elmatar põhjalik ülevaate-teos "Eesti lastekirjandus". Lugeda on, kui paljud "tõsised" kirjanikud on loonud ka laste jaoks – ja kui palju suuri andeid on end tervenisti lastele pühendanud.

Vaatamata sellele et tänane lasteraamatute lett on märkimisväärselt mitmekesine ja külluslik, peetakse lastele pakutavat millegipärast marginaalsuseks. Nagu oleks lastele loomine võrreldes "suurte onude" kõrgpilootaažiga mingi mäng ja vallatlus.

Ometi on just lapsed kõige nõudlikumad lugejad – noorimad lugejad otsustavad tundlikemalt, milline autor oskab kirjutada selgelt, ausalt, kütkestavalt. See, kas kirjanik oskab oma fantaasiat avalik hingedele serveerida, on teatud mõttes isegi vaimse väärikuse mõõt.

Praegu Uppsalas elav taarausuliste peahiislar Addold Mossin kirjeldab põlise laste suhtumist lastesse: "Laps oli täisväärtuslik isiksus, kellega pole mingit põhjust ülalt alla ega omanikupositi-

sioonilt suhelda, alavääristamisega solvata ega despootlikult oma algatust piirata. Meie traditsioonides puudus sõna "laps" kogunisti – oli VÄIKE INIM."

Ja see väike inim on sisimas tohutult suur. Temale sobiv kirjandus on Suur. Hea näide on abielupaar Jaan Kross – Ellen Niit. Kes võiks öelda, et üks pool sellest väekast paarist oleks vähem kirjanik? Mis puutub mullusesse kirjandusellu, siis Ellen Niit pälvis oma raamatuga "Krõlli pannkoogitegu" kõr-

geima rahvusvahelise tunnustuse – ülemaailmse lastekirjanduse organisatsiooni auhinna. Ellen Niit oma loominguga kuulub IBBY auväärsele "honour list'i". Ent koduses kirjandusnimistuses pole ei teda, Lehte Hainsalut, Leelo Tungalt...

Loodetavasti on meie kirjanduspilk tuleval aastal juba niivõrd täiskasvanulik, et puberteetilised kompleksid ei sega *kogu* kirjandust kirjanduseks pidamast ja kõiki imesid ära tundmast.

VIKERKAARE

varasemaid numbreid
saate osta Vikerkaare

toimetusest

Voorimehe tänav 9.

Vanematest

"Vikerkaare"

aastakäikudest on

saadaval:

1987 1-6, 9-12

1988 1-5, 9-11

1989 1-12

1990 1-12

1991 1-12

1992 2-12

1993 1-9, 11, 12

1994 1-4, 8 -12

WINTER FAIR

1890

1891

1892

1893

1894

1895

1896

1897

1898

1899

1900

1901

1902

1903

1904

1905

1906

1907

1908

1909

Vikerkaar

TOIMETUS:

Peatoimetaja Märt Väljataga 60 13 18.

Marika Mikli 60 12 86.

Kajar Pruul 44 19 75 (Tartu).

Keeletoimetaja Tiina Lias 60 12 86.

Kunstiline toimetaja Jüri Kaarma 60 13 63.

Tehniline toimetaja Katrin Mürk 60 13 63.

Masinakiri Viivi Tammik 60 13 63.

Toimetus käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Praaeksemplaride korral
pöörduda trükikoja tehnilise kontrolli
osakonda 68 14 11.

Toimetuse postiaadress:

Pikk 2, EE0001, Tallinn.

Toimetuse asukoht:

Voorimehe 9, EE0001, Tallinn.

Fax: 44 24 84.

Interneti aadress:

<http://greta.cs.ioc.ee/~tane/vikerkaar.html>

Väljaandja: kirjastus "Perioodika",

Pärnu mnt. 8, EE0001, Tallinn.

Trükk: "Printall".

3/1996.

Vikerkaar

3/1996

